

Національний університет “Києво–Могилянська Академія”

Факультет гуманітарних наук

Кафедра Культурології

Кваліфікаційна робота

Освітній ступінь – бакалавр

На тему: **Культурні виміри Великої Французької Революції у 1789–1794 роках: культура повсякдення, життєвий світ та образ життя французів** (Cultural Dimensions of the Great French Revolution in 1789–1794: the Culture of Everyday Life, the World of Life and the Way of Life of the French)

Виконав: студент 4–го року навчання,
напряму підготовки

034 Культурологія

Богуцький Артем Олегович

Керівник: Чумаченко Б.М.

Старший Викладач

Рецензент: Голіченко Т. С., доцент,

канд.філософ.наук, кафедра

політології НаУКМА

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою

Секретар ЕК

Зміст	
ВСТУП	4
РОЗДІЛ I СТАРИЙ ПОРЯДОК	13
I.1. Королівське Тріо	13
I.2. Напередодні революції	14
РОЗДІЛ II РЕВОЛЮЦІЙНА ЕТИКА	18
II.1 Ідейне підґрунтя	18
II.2 Liberté, Égalité, Fraternité	21
II.3 Переоцінка цінностей	26
II.4. Натовп	32
II.5. Революційна освіта та виховання	36
II.6. Суспільні думки	39
II.7. Нова Релігія	44
II.8. Король та Революція	48
РОЗДІЛ III РЕВОЛЮЦІЙНА ЕСТЕТИКА	55
III.1. Семіосфера Революції	55
III.2. Мода революції	56
III.3. Свята.	59
III.4. Театр	62
III.5. Революційна музика	65
III.6. Живопис	68
III.7. Архітектура	71
ВИСНОВКИ	75
ДЖЕРЕЛА	77
БІБЛІОГРАФІЯ	78
Додатки	88

ВСТУП

Тема моєї роботи присвячена культурним вимірам Великої Французької Революції. Мене цікавить як проходив процес розриву французів з монархічною традицією, в якій вони були виховані починаючи з Людовика Святого. Адже, навіть в добу, яка передувала революції, у часи Фронди, скільки б не зводилось барикад, наскільки б голосно парижани не вимагали страти Мазаріні, ніколи ця ненависть не розповсюджувалася на короля. Головну роль у Революції взяв на себе французький народ. Від селянина до заможного бюргера, від військового офіцера до монарха, кожен з них зробив свій внесок у Революцію. Вона розмила культурні кордони та привнесла власні корективи у життя людей і якщо раніше Франція диктувала культурні нововведення усій Європі, то тепер саме Революція диктувала Франції свою культуру.

Актуальність теми дипломної роботи обумовлюється масштабами революційних подій, які відчув на собі майже кожен громадянин Франції та поза її межами. Культурні виміри заповнилися новими ідеями та героями, які створили один з найбільших та переломних моментів не тільки історії Франції, але і всієї Європи.

Французьку Революцію вивчали сотні істориків. Мало історичних періодів чи подій вивчали більше і трактували настільки по-різному. Як наслідок, історіографія Революції містить багато різних точок зору. Сотні, можливо тисячі праць, які присвячені цій темі певною мірою не можуть позбавити Революцію її білих плям. Таке різномаяття грає нам на руку, адже дає змогу побачити як революційні події сприймали люди у різні історичні періоди. Навіть моя робота не зможе осягнути усю значущість та масштаб такої соціальної та культурної події як Велика Французька Революція. Я лише хочу долучитися до плеяди різноманітних письменників і співаків¹, які досліджували цей цікавий та багатогранний феномен.

---

¹ Хобсбаум Э. Глава 4. Ревизия все-таки / Дойчер И. Незавершенная революция; Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». – М., «Интер-Версо», 1991. Режим доступу https://scepsis.net/library/id_2219.html (Дата звернення 17.05.21)

Під час написання цієї роботи я надихався працями як наукового так і художнього характеру, автори яких, жили в різні періоди після та під час Революції.

Серед сучасників революційних процесів, варто назвати вченого англійця Едмунда Берка та його працю «Размышления о революции во Франции».

Ця робота була опублікована наприкінці 1790 року. В ній Берк з «острівної» позиції, критикує події у Франції та прирікає їх на провал, а разом з цим виказує припущення, що вони закінчатимуться нічим іншим як тиранією і насильством². Як наслідок, Берк виступав за помірковані та обережні реформи, які б не сприяли руйнації та не послаблювали фундамент держави та не вели до тотального політичного та соціального краху. Зміни ж у Франції були як занадто радикальними, так і занадто амбіційними.

Ідеологи революції бажали кращого для свого народу, але засоби досягнення кінцевої мети були настільки жорстокими, а наслідки такими жахливими, що врешті ці зміни, вже не можна було втримати, а сили які були підняті вже неможливо було зупинити. На думку Берка, розвиток революції був надто стихійним, занадто невпорядкованим, не мав керівництва і позбавлений планування. Опорою революцію не був раціоналізм, французьке суспільство бажало швидких змін, які своєю швидкістю затьмарили якість, тому вона (революція) врешті переросла в анархію.

Протягом XIX століття найвідомішим британським істориком Французької Революції був Томас Карлайл (1795–1881).

Реставрація монархії Бурбонів у 1815 році спонукало Карлайла почати писати історію французької Революції. Праця Карлайла написана поетичною мовою, більше походить на роман ніж на наукову роботу. Монархія та аристократія були сповнені некомпетентності та корупції, вважав Карлайл, і вона отримали те, що заслужила. Він зневажав радикальну фазу, особливо

---

² Бёрк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Бёрк Э. ; пер. с англ. С. Векслер под ред. А. Бабича ; предисл. и примеч. К. К. О'Брайен. — London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. — 412 с. — ISBN 1-870128-49-4. Режим доступа до ресурсу: https://vtorayaliteratura.com/pdf/berk_razmyshleniya_o_revolyutsii vo frantsii_1992_ocr.pdf (Дата звернення 17.05.21)

діяльність Робесп'єра, який був відповідальний за терор та проводив його з безжалісною зневагою до людства³.

Ще одним видатним істориком ХІХ століття був Жуль Мішле (1798–1874). В останній половині свого життя він написав низку важливих історичних праць, зокрема «Історію французької революції» (1847).

Мішле розглядав революцію як необхідну подію, яка намагається підштовхнути уряд і суспільство до світлого майбутнього, яка б ґрунтувалася на основі здорових ідей Просвітництва. Він висловив віру в людей – навіть яacobі́нців, які діяли з добрими намірами захищати республіку⁴.

У написання моєї роботи у нагоді також стала праця Жореса «Соціалістична історія Французької революції». Головна причина революції на думку автора полягає у фінансовому краху династії Бурбонів. Жорес стверджує, що режим яacobі́нців був єдиною дієвою можливістю, в таких катастрофічних умовах, в якій перебувала держава. Перемога під Вальмі продемонструвала усім сучасникам, що розпочалася нова епоха в історії Європи. І саме це дало змогу відчутти захищеність від зовнішніх ворогів та перемкнути свою увагу назад до політичної боротьби з заколотом та стратою Робесп'єра⁵.

Поряд з Жоресом йде праця іншого історика «Осягнення французької революції» Франсуа Фюре. Історик намагався побачити у революції не тільки класове незадоволення, але й довести, що вона могла бути зумовлена як політичними цілями, так і соціальними змінами. Він стверджував, що Терор являв собою, відступ від ліберальних досягнень 1789 р. «Грубо кажучи, революція відбулася не тому, що жили погано, а тому, що стали жити краще:

---

³ Карлейль Т. История Французской революции Пер. с англ. Ю. В. Дубровина и Е. А. Мельниковой (ч. I). — М.: Мысль, 1991. — 575 [1] с., [48] л. ил. — ISBN 5-244-004204 Режим доступу до ресурсу: https://royallib.com/book/tomas_karley/frantsuzskaya_revolyutsiya_konstitutsiya.html. (Дата звернення 17.05.21)

⁴ Michelet J. HISTORY OF THE FRENCH REVOLUTION / Jules Michelet // THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS CHICAGO & LONDON. - 1967. - 498 p. Library of Congress Catalog Card Number: 67-15315. Режим доступу до ресурсу: <https://thechanelhouse.org/wp-content/uploads/2016/03/jules-michelet-history-of-the-french-revolution.pdf>. (Дата звернення 17.05.21)

⁵ Жан Жорес СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ М.: Прогресс. 1976 Перевод с французского в 6 ти томах ТОМ I Режим доступу до ресурсу http://istmat.info/files/uploads/27976/jaures_histoire_socialiste_revolution_francaise_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

населення Франції зросло і в селі з'явилося безліч людей, для яких не знайшлося соціальної ніші в традиційній системі аграрних відносин»⁶.

Фюре вважав, що революція не змогла забезпечити період тривалої ліберальної демократії, оскільки її сили з самого початку ніколи не були обмежені верховенством права. Революція зовсім не була розривом між двома епохами. Вона може бути зрозуміла тільки в категоріях історичної спадкоємності, яку і здійснила на ділі, знищивши Старий порядок тільки в умах, «оскільки лише там він продовжував ще існувати. Звідси та вся надзвичайна легкість революційних подій. Так, може бути, 1789 рік став роком обдурених?»⁷.

Фюре певною мірою наслідував ідеї Алексіса Токвіля, який вважав, що першопричиною революції є нездатність вищих станів дійти згоди, у тому як управляти країною. Він послідовно досліджує Французьку революцію приділяючи велику увагу Старому порядку. Роздробленість суспільства, відсутність політичної волі апріорі не могли створити єдине ціле. Щобільше, історик зауважує, що велика кількість «нововведень» Революції були й не такими ж новими. Французьке суспільство майже повністю втратило свою здатність брати участь у політичному житті країни: «центральний уряд підміняв місцеві органи, все більше підпорядковуючи собі всю сферу державної влади»⁸. Французи не бажали настільки різко розривати зв'язки зі своїм минулим і з цього минулого вони перенесли багато ідей, звичок, прагнень.

Іншою ваговою працею XIX століття є «Походження сучасної Франції» Іполіта Тена. Дослідження революції Тен, як і Токвіль починає зі Старого порядку. Саме завдяки цьому «порядку», який створила абсолютська монархія, весь тягар аристократичних привілеїв впав на плечі всього французького народу. Тен показує якими жорстокими були вуличні заворушення, в тому числі взяття Бастилії і як діяльність Установчих зборів

---

⁶ Калмыкова В. О попытках «завершить» Французскую революцию // Опубликовано в журнале Новый Мир, номер 4, 1999 - Режим доступа до ресурсу: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1999/4/o-popytkah-zavershit-francuzskuyu-revoljucziyu.html (Дата звернення 17.05.21)

⁷ Ф. Фюре. Постигание Французской революции. — Пер. с фр. Д.Б.Соловьева. — СПб.: Инапресс, 1998. — с.167 — ISBN 5-87135-051-8. Режим доступа до ресурсу: <http://padabum.com/d.php?id=61052> (Дата звернення 17.05.21)

⁸ Алексис Токвиль Старый порядок и революция /пер. с фр. Л. Н. Ефимова. СПб.: Алетей, 2008. с.101. Режим доступа до ресурсу <http://pavroz.ru/files/tokvilstariyuporiadok.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

наблизила революцію⁹. На думку Тена, зазнавши повного фіаско вже на першому своєму етапі, революція апріорі не могла продовжуватися у рамках поміркованості якобінський терор був лише справою часу.

Цікавим представляється погляд автора–консерватора Жозефа де Местра в його роботі «Міркування про Францію». Местр вважає, що міцний режим може функціонувати лише тоді, коли ми маємо рівновагу трьох станів – духовенства, дворянства і народу. Правильна монархія не повинна ґрунтуватися на узурпації влади. Треба відзначити, що в такому випадку нація протиставляється індивіду, призначенням політики оголошується захист національних інтересів, а не прав особистості, а національна солідарність визнається засобом приборкання егоїзму. І саме монархія, згідно де Местра, здатна виконати ці завдання¹⁰.

Не менш важливими для дослідження культурної революції були праці О. Кабанес, Л. Насс «Революційний невроз»¹¹ та З. Фрейда «Психологія Мас»¹². Автори розглядають перебіг Революції та формування її культури з погляду людської психології. Революційна поведінка була далеко від того «раціо» до якого так тяжіли просвітителі XVIII століття.

Постійний страх, параноя, бездумність натовпу, постійний пошук ворогів, підкріпленний красномовними гаслами, а головне безвідмовне сприйняття справедливості терору – усе це створило Революцію. Усі ці роботи також досліджують спроби вождів революції замінити собою монарха та панівну еліту, а головне їх спроби створити «новий» світ, який де–факто був одним з варіантів минулого.

Дослідники пояснюють нам яким чином люди, які нещодавно жили своїм достатньо буденним життям, які мали різний соціальний статус, рівень

---

⁹ И. Тэн Происхождение современной Франции. Т. 1 : «Старый порядок»; перевод с французского под редакцией Я. Швырова. - [Москва], 1907 (: [Тип. «Т-ва Художественной печати»]). - 228 с. - Приложение к «Вестнику Иностранной литературы» за 1907. Режим доступа до ресурсу <https://lib.vsu.by/jspui/handle/123456789/17085> (Дата звернення 17.05.21)

¹⁰ Жозеф де Местр Рассуждения о Франции. М., 1997 / Российская политическая энциклопедия. - 1997. - стр 23 - Режим доступа до ресурсу: https://royallib.com/book/de_mestr_gozef/rassugdeniya_o_frantsii.html. (Дата звернення 17.05.21)

¹¹ О. Кабанес и Л. Насс. «Революционный невроз», издательство Д. Ф. Коморского, СПб., 1906 г., Режим доступа до ресурсу <http://www.magister.msk.ru/library/philos/kabao001.htm> (Дата звернення 17.05.21)

¹² Зигмунд Ф. Психология масс и анализ человеческого «я», 2017. - 256 с. - ISBN. - 978-5-17-098988-1 Режим доступа до ресурсу http://loveread.ec/view_global.php?id=63684 (Дата звернення 17.05.21)

інтелекту, сферу інтересів, врешті поступилися усім своїм старим звичкам, поступилися своїй індивідуальності та завдяки своєму колективному несвідомому зливалися в одну велику революційну масу. На чолі якої були відомі всім нам революційні вожді, які змінювалися так само швидко як і революція.

Дві роботи Жоржа Ленотра – «Повсякденне життя Версалью при Королях»¹³ та «Життя Парижу у часи Великої Революції»¹⁴ дають змогу познайомитися, по–перше, з повсякденним життям королівського двору, а по–друге, ознайомитися з деталізованим описом Парижа і Франції часів революції. Ці роботи дозволили побачити різницю між світом монарха та простого люди та побачити яким чином розвивалися революційні події для обох сторін.

Вагомими у цьому дослідженні стануть документи часів Революції. Декрети та виступи таких революціонерів як Робесп'єр та Сен–Жюст дадуть змогу відчувати процес творення Революції.

Праця Еріка Хобсбаума «Эхо «Марсельези»». Автор простежує, як Французька революція стала невід'ємною частиною політичного та культурного дискурсу з моменту своєї появи до 1989 року – моменту написання цієї книги. Цей твір – погляд на революцію після 200 років з моменту її початку. Це дослідження того, як одні й ті самі події переосмислювались різними поколіннями¹⁵.

Для розуміння семіосфери Революції у нагоді стала книга «Фестивалі та Французька Революція» Мони Озуф. Ця праця показує нам, що свята революційного періоду, були не просто символами цього періоду, вони були набагато важливішими явищами, ніж просто химерними маргіналіями.

---

¹³ Жорж Ленотр Повседневная жизнь Версалья при королях – 2003. – Режим доступу до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_versalya_pri_korolyah.html#666725 (Дата звернення 17.05.21)

¹⁴ Жорж Ленотр Повседневная жизнь Парижа во времена Великой революции - Перевод: Тэффи, Е. Лохвицкая 2006.. Режим доступу до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_pariga_vo_vremena_velikoy_revolyutsii.html#441724 (Дата звернення 17.05.21)

¹⁵ Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы» / Дойчер И. Незавершенная революция; Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». – М., «Интер-Версо», 1991. – 272 с Режим доступу до Ресурсу: https://sceptis.net/library/id_2200.html (Дата звернення 17.05.21)

Фестивалі дають критичне розуміння значення Французької революції; вони показують суспільство в процесі створення себе заново¹⁶.

Не менш важливу роль у дослідженні культури Французької Революції відіграє художня література. Першою художньою працею, з якої я почав своє ознайомлення з подіями революцію був «Дев'яносто третій рік» Віктора Гюго. Можливо одна з найкращих праць з якої варто починати ознайомлення з класичною літературою, однак не найкращий приклад для аналізу революції.

Він створює занадто романтизовану картину тих подій. Автор описував буремні події 1793 року під впливом Франко–Прусської війни та Паризької комуни. Ідея написання нового роману виношувалася довгі 10 років і тільки події 1870–1871–х років дали змогу завершити цю працю. У романі достатньо чітко проглядається симпатизування Гюго до розгромлених комунарів, однак разом з цим видно, що письменник критично ставився до методів їх боротьби¹⁷.

На противагу молодого воєначальника Говена виступає представник революційного Конвенту – Сімурден. Попри наділення його такими рисами як прямолінійність та вірність революції, Гюго засуджує його революційний фанатизм. Разом з цим Говен, виступає зразком мужності та героїзму, який зв'язаний зобов'язаннями перед гуманістичними ідеями.

Протилежними щодо поглядів на революцію постає інший роман, вже радянського письменника в еміграції – «Дев'ятого Термідора» Марка Алданова. Принциповий противник комуністичної влади, Алданов був одним з тих, хто написав історію революцій в еміграції, він поглянув на події революції з точки зору свої героїв – сторонніх інтелігентних спостерігачів, яких жахає революція. Історичних персонажів Алданов розкриває у повній красі.

Усі перипетії революції ми бачимо очима простих спостерігачів, ці люди не зацікавлені у революції. Щобільше, вони передають непорозуміння та відразу від революції з її терором. Революція – це суцільне пекло, а

---

¹⁶ Festivals and the French Revolution. By Mona Ozouf. Translated by Alan Sheridan. Cambridge, Mass and London: Harvard University Press. 1988. 378 pp. ISBN 0-674-29883-7. Режим доступу: <https://thechanelhouse.org/wp-content/uploads/2016/03/mona-ozouf-festivals-and-the-french-revolution-1976.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

¹⁷ Виктор Гюго. Девяносто третий год Собрание сочинений в 15 томах том одиннадцатый государственное издательство художественной литературы Москва 1956 Издание осуществляется под редакцией В. Н. Николаева, А. И. Пузикова, М. С. Трескунова Перевод с французского OCR: Николай Паутов Режим доступу <http://www.lib.ru/INOOLD/GUGO/93god.txt> (Дата звернення 17.05.21)

революціонери – це кульмінації всесвітнього зла, які будуть гризти один одного до тих пір, доки нікого не залишиться¹⁸.

Об'єкт мого дослідження – культура Великої Французької Революції у період з 1789 до 1794 року. Предметом виступають культурні виміри Революції, а саме: повсякдення, життєвий світ та образ життя французів у цей період. Життєвий світ – це місце, куди ми потрапляємо при народженні і для Французів цим місцем довгий час була абсолютистська Франція, а образи життя люди створюють самі. Місцем концентрації нової культури стане Париж, адже саме він на думку Токвілля «у 1789 р стане самою Францією»¹⁹. Відтак ця робота має на меті дослідити яким саме чином відбувався процес формування Революційних образів, які мали на меті створити новий життєвий світ для майбутніх поколінь. Кожен розділ у цій роботі досліджує головні, на мою думку, складові формування революційної культури. Це відповідає структурі моєї роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Перший розділ присвячений окресленню передреволюційного режиму та його криз, другий та третій присвячений дослідженню процесів формування нової етики та естетики французів у революційний період.

Мета моєї роботи є поглиблення знань з культури Французької Революції. Завдання у цій роботі будуть полягати у наступному:

1. Дослідити ідеї та ідеали революції.
2. Розкрити головні аспекти революційного повсякдення.
3. Окреслити яким чином відбувся культурний перехід від монархії до першої Республіки.
4. Прояснити семіосферу революції, а саме: мода, свята, живопис, музика, театр, архітектура.

Для досягнення поставлених завдань я буду використовувати наступні методи: метод аналізу (виділення і вивчення окремих культурних частин такого явища як Велика Французька Революція), системний підхід (розгляд культури

---

¹⁸ М.А. Алданов. Девятое Термидора/ Собрание сочинений в шести томах. Том 1. Москва, Издательство "Пресса", 1993. Режим доступу до ресурсу http://az.lib.ru/a/aldanow_m_a/text_0010.shtml (Дата звернення 17.05.21)

¹⁹Алексис Токвиль Старый порядок и революция /пер. с фр. Л. Н. Ефимова. СПб.: Алетейя, 2008. с.72. Режим доступу до ресурсу <http://pavroz.ru/files/tokvilstariyuporiadok.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

цього періоду як системи взаємопов'язаних явищ), метод індукції (формування висновків про явище на основі ознак, які були досліджені) та метод класифікації (вивчення культури Революції без урахування інших елементів, зокрема: політичної, економічної, військової хроніки цього періоду).

Культурні виміри стануть для нас своєрідними мікросвітами, конструктами, які будуть досліджуватися. Головне завдання Революції – формування нового типу людини, яка повинна кардинально відрізнитися від своїх попередніх версій. Інша мова, інші чесноти, інша мода, загалом, все повинно бути новим, а головне чистим. Чистими від колишніх ідеалів та від принципів старого суспільства. Саме завдяки взаємообміну між ядром та культурними вимірами зміг виникнути культурний феномен – Велика Французька Революція.

РОЗДІЛ І СТАРИЙ ПОРЯДОК

І.1. Королівське Тріо

Для того, щоб зрозуміти культурні метаморфози під час Французької революції, нам слід ознайомитися з особливостями функціонування «Старого порядку». За цей тривалий період він зазнав низки метаморфоз, йому вдалося не набути не тільки великої сили, престижу та військової міці, але й залишив потужні виклики для майбутніх поколінь. Франція XVIII століття це не просто країна – це 13 століть монархії, це великі колонії в Індії, це гігантський території в Америці, це одна з наймогутніших Європейських економік яка швидко розвивається.

Де-юре, нею керували королі, які вважали себе всемогутніми, оскільки їх влада була від Бога. Між 1643 і 1792 рр. Францією управляли троє королів Бурбонів, усі з іменем Луї. Перший з них, Людовик XIV називав себе «Король Сонце» і попри такий титул, вплив його на керування державою був мінімальний, відомий придворний цього часу Сен Сімон дав наступну характеристику періоду його правління: «Він царював тільки в колі другорядних питань, для більш важливих у нього не вистачало сил, але і в незначних справах їм управляли інші»²⁰.

Власне цим можна схарактеризувати правління і його наступників. Першим з яких став Людовик XV, людина, яка вплутала Францію у війну за Австрійський спадок, яка не принесла для країни нічого крім фінансової кризи. Внутрішню політику він, як його попередник і наступник віддав у руки своїх міністрів. З моменту царювання його внука – Людовика XVI у Франції розпочався довгий період політичної нестабільності. Врешті це

---

²⁰ Артамонов С. Д. Вольтер и его время / Москва, Просвещение. - 1980. - / Смерть Людовика XIV. Режим Доступу до ресурсу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/artamonov-volter/smert-lyudovika-xiv.htm> (Дата звернення 17.05.21)

спільне небажання брати активну участь у керуванні власною державою спочатку вилилося у кризу станового устрою, а невдовзі у Революцію.

I.2. Напередодні революції

Дореволюційне французьке суспільство було організовано у три стани: духовенство, дворянство та решта людей. В руках привілейованих станів були вищі державні, церковні й армійські посади. З представників цих станів набирался придворний штат і найближче оточення короля. Духовенство і дворянство були не однорідними за своїм складом.

Перші посідали найпрестижніше місце в соціальному порядку. Віра в Бога та порятунок душі домінували в Європі наприкінці XVIII століття, тому для простих людей церква з її духовенство були єдиними шляхами для розуміння або доступу до сакрального. Як наслідок, католицька церква користувалася певним інтелектуальним та ідеологічним домінуванням над людьми. Крім цього, Церква була позбавлена сплати значної частини податків і це давало їй можливість ще більше укріплювати свої позиції. Церковні єпархії витрачали величезні кошти на будівництво та утримання величезних соборів, таких як Валь-де-Грейс і Нотр-Дам. Ці споруди затьмарювали міста та символізували домінування церкви над французьким суспільством. Але така розкіш була не усюди. Парафіяльні священники мали скромний достаток і за своїм способом життя були близькі до своїх парафіян з середовища селян і жителів передмість.

Крім розшарування на «дворянства меча» та «дворянства мантії», виділялася аристократія провінційна, яка дуже швидко біднішала та поступалася місцем заможним представникам Третього стану.

Приклад негативного ставлення до французького дворянства можна побачити у «Небезпечних зв'язках», романі П'єра де Лакло 1782 року. Твір

виконаний як листування між головними дійовими особами. «Небезпечні зв'язки» зображали аристократичну еліту, яка була зачарована інтригами, маніпуляціями, сексуальними захопленнями та переговорами²¹. Усі їх вчинки були направлені виключно для боротьби з нудьгою. Водночас ці персонажі демонструють презирство до нижчих класів, слуг і буржуазії.

На момент революції багато дворян стали енергійними, прогресивними, як би ми зараз сказали, бізнесменами та капіталістами. Вони прагнули розширити та урізноманітнити свої ділові інтереси, інвестуючи в торгівлю та нові підприємства. У цьому відношенні вони мало чим відрізнялися від буржуа. Однак належність до Другого стану не гарантувала наявності багатства та засобів впливу. Більшість з них не володіла землею та великими статками, хоч і зберігали за собою право бути звільненими від сплати податків.

До Третього стану входила решта людей, які у купі складали 98% населення Франції. Верхній прошарок складався з буржуа: промисловців, багатих купців, лікарів, юристів, заможних фермерів, провінційних нотаріусів та інших юридичних службовців. Ще нижче за соціальним статусом були ремісники, зі своєї власної ієрархії, підмайстрів та учнів. Нижче були крамарі та роздрібні торговці. І на соціальному дні знаходилися жебраки. Чоловіки та жінки Третього стану розділяли важке життя фізичної праці та нестачу їжі. Більшість з них народжувалися та помирали як частина цієї групи. Вкрай рідко люди з таким статусом могли перейти до іншого стану.

Французькі монархи, через швидке бажання задовольнити свій народ у найбільш скрутні часи, неухильно вели країну до фінансової кризи. Вони активно роздавали велику кількість привілеїв, більшість з яких полягала у звільненні від податків усіх, хто мали достатньо коштів для того, щоб придбати собі чергову посаду. Таким чином весь податковий тягар лягав на плечі представників третього стану.

---

²¹ Шодерло де Лакло. Опасные связи. - Перевод книги с фр. : Н. Я. Рыкова М.:Азбука-классика. - 2007. – 448 с., - Режим доступу до ресурсу: http://loveread.ec/view_global.php?id=5383 (Дата звернення 17.05.21)

Інша проблема Франції полягала в аграрній кризі. Протягом майже всього XVIII століття Франції вдавалося продавати свій головний експортний товар: вино та зерно по достатньо високим цінам, що надало французькій економіці вагомий поштовх. Невдовзі кліматичні та геополітичні умови призвели до різкого падіння доходів та продовольчої кризи. Почалися голодні бунти, найбільша їх кількість припала на початок царювання Людовіка XVI. В момент зміни володаря, народ відчув, що настав час нагадати королю про свої проблеми. Показовим був випадок у Діжоні, коли «комендант міста – один з тих витончених, витончених панів, про яких говорить з таким захопленням Тен, – сказав у зверненні до народу фатальні слова, які потім стільки разів повторювалися під час революції проти дворян: «Трава вже виросла – ступайте, їжте її!»»²².

Не бачачи жодної допомоги з боку держави, простий люд починає займатися грабунком, тим самим створюючи ілюзії про величезні бандитські банди, які переміщуються від одного міста чи села до іншого. На фоні цих бутнів відбувається протистояння між центром та периферією, за з'ясування, хто ж саме винуватий за таке скрутне становище. І головними винуватцями стають багатії дворяни, адже король піклується про своїх підданих, оголошуючи, що «Його Величність хоче захистити народ від хитрощів, які доводять його до нестачі продуктів першої необхідності, примушуючи віддавати свою працю за ту плату, яку багатим завгодно йому дати. Король не потерпить, щоб одна частина людей страждала від жадібності інший»²³.

Але водночас король забував, що величезну кількість грошей та матеріального забезпечення висилається за моря, на допомогу Американській Революції. Воюючи зі своїм давнім ворогом – Великобританією, Французи змогли привести американських революціонерів не тільки до перемоги, але й визнання, без якого вони могли розглядатися іншими великими державами як сепаратисти. Договір миру та торгівлі 1778 р. Офіційно визнав США незалежною державою та відкрив шлях для американців продовжувати

---

²² Кропоткин П. А.: Великая французская революция 1789–1793 Режим Доступу: <https://aitrus.info/node/941>

²³ Алексис Токвиль Старый порядок и революция /пер. с фр. Л. Н. Ефимова. СПб.: Алетейя, 2008. с.101. Режим доступу до ресурсу <http://pavroz.ru/files/tokvilstaryiyporiadok.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

міжнародну торгівлю. Але таке політика остаточно підірвала ставлення французів до уряди та забило фінальний цвях у труну абсолютизму.

І ось у спробах вирішити накопичені з роками абсолютистської влади проблеми, Людовик XVI скликає Генеральні Штати. Цей забутий середньовічний орган, який не скликався з початку XVII століття не збирався, мусив допомогти, загнаній у кут монархії. Ніхто не очікував, що представникам Третього стану вистачить наснаги опиратися багатолітній традиції та вийти з цього органу та оголосити себе Національними зборами, які невдовзі візьмуть ситуацію під свій контроль. Штурм Бастилії, марш жінок на Версаль, страта «громадянина Капета» та «Мадам Дефіцит» та безліч подій, підкріплені гаслом «Liberté, Égalité, Fraternité», політі кров'ю десятків, сотень тисяч жертв терору, навічно закарбують себе в анналах світової історії.

РОЗДІЛ II РЕВОЛЮЦІЙНА ЕТИКА

II.1 Ідейне підґрунтя

Як все у цьому світі має свій початок та кінець, так і Революція не виникла з порожнього місця. Ідеали Просвітництва зіграли велику роль у французькій революції, і вони були однією з основних причин, чому люди хотіли повстати проти Старого порядку і створити уряд, основою якого були ідеї Просвітництва. Саме в цей значущий період у Франції жила неабияка концентрація діячів культури: поетів, письменників, художників, математиків, астрономів, хіміків. Значна їх частина, природно, жила й під час революції. Просвітники піддавали критиці історичні підвалини тогочасного суспільства: релігію, право, державу, економіку. Їх політичним ідеалом був освічений абсолютизм. Вони щиро вірили в перемогу розуму над невіглаством та вважали, що знання звільнять людство від тиранії влади і релігійних забобонів. Вольтер, Русо, Локк і Монтеск'є – четверо основних мислителів просвітництва, ідеї яких французькі революціонери прагнули реалізувати у своєму культурному проекті «нової» людини.

Проголошена Джоном Локком концепція природних прав отримала неабияку популярність у часи революції. Як випливає з назви, природні права – це права та свободи, що надаються всім людям, незалежно від законів чи урядів, за якими вони живуть. Ліберальна буржуазія, на ранньому етапі революції прагнула захистити ці права. Кульмінацією цього стала Декларація прав людини й громадянина, прийнята Національними установчими зборами в серпні 1789 року.

Наступними за масштабом та значущістю були ідеї проголошені Шарлем де Монтеск'є. У своїй праці–шедеврї «Дух законів» Монтеск'є проаналізував головні політичні устрої світу з суто світського погляду. Цей

порівняльний підхід продемонстрував, що жодна політична система не може вимагати божественної санкції²⁴. У своїх поглядах він симпатизував змішаній формі правління, в якій поділ на влади захищав би індивідуальні свободи. Церква засудила цю роботу і внесла її до списку заборонених книг. Проте, ця праця стала, мабуть, найважливішим твором, теорії Просвітництва, яка передбачила результати американської та французької Революцій.

Молодше покоління філософів було представлене «Патріархом» французького Просвітництва – Вольтером та «Женевським громадянином» – Руссо.

Перший прагнув позбавити людей страху перед минулим та вселити надію на краще майбутнє. Для того, щоб добитися світлого майбутнього достатньо дотримуватися простої установи, яку Вольтер виводить у своїй філософській казці «Кандід або про оптимізм». Лейтмотивом праці є усвідомлення факту, що наш світ не найкращий і не найгірший; він – терпимий, в ньому цілком можна жити та працювати. «Треба обробляти свій сад»²⁵. Тобто займатися своєю справою – ось кредо Вольтера.

Вольтер прагнув цілком реальних змін. Вони були б направлені на гуманізацію суспільства. Філософ намагався боротися зі світом ілюзій, який передусім нав'язується церквою. Під час свого першого вигнання, філософ поїхав до Англії. Він був вражений англійським суспільством, конституційною монархією, свободою слова та преси.

Вольтер повернувся до Франції в 1729 р., і опублікував «Листи про англійську націю», які викликали шквал невдоволення з боку королівської влади, а невдовзі цей твір був урочисто «страчений». Світогляд Вольтера був досить амбівалентним, з одного боку він критикує церкву, але вся критика стосується виключно церковних багатств, існування Бога для Вольтера є своєрідним «запобіжником» від бунтівних дій простого люду, він критикує

---

²⁴ Монтескьє Ш. – Избранные произведения М.: Госполитиздат, 1955.- с. 803 Режим доступу до ресурсу https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/monteske_sh_izbrannye_proizvedenija/11-1-0-4906 (Дата звернення 17.05.21)

²⁵ Вольтер. Философские повести и рассказы, мемуары и диалоги. Том 1 М. - Л. : Academia, 1931. - 239 с. - Серия «Сокровища мировой литературы» Перевод под ред. А. Н. Горлина и П. К. Губера. Орнаментация книги художника В. Конашевича : https://imwerden.de/pdf/volter_tom1_academia_1931_text.pdf. (Дата звернення 17.05.21)

королівську владу, але й сам працює на неї, коли знаходить при дворі Фрідріха Великого. З одного боку і він «наряд чи прийняв би сторону Робесп'єра і всіх найрадикальніших заходів революції»²⁶, а з іншого «не засудив би французький народ за страту Людовика XVI. Свого часу він прославив Брута–старшого, який стратив сина за зраду батьківщині, і його нащадка Брута–молодшого, який заколов Цезаря, узурпатора народної влади»²⁷. Як би він не ставився до Революції, коли вона наступила, його він став її головним героєм, але вже у смерті.

Попри те, що Руссо все своє життя намагався наслідувати Вольтера, йому вдалося запропонувати людям зовсім нове бачення дійсності. Він першим наважився показати людям, що таке чуттєвість на прикладі свого власного життя. І таким чином дав змогу своїм читачам перейнятися відчуттям слабкості, яке можна відчувати наперекір жорстокому світу цивілізації, в якому вони живуть.

Живучи в суспільстві, яке він вбачав безнадійним і безглуздим, Руссо був охоплений постійним почуттям втрати. Усі його твори в певному сенсі стосувались подолання розриву між «я» та середовищем, в якому він жив. Своїм видатними творами як «Сповідь» та «Нова Елоїза» він намагався підлаштувати навколишнє середовище під свої фантазії, які він так і не зміг облишити усвого дитинства. Водночас Руссо не цурався користуватися всіма благами життя, які він отримував у зв'язку зі своєю популярністю. Завдяки своїй популярності Руссо отримав свій власний «культ», який своєю чергою продовжив розвиток ідей свого «духовного лідера» і створив зі свого вчення цілу духовну драму. І тільки у цьому сенсі ми можемо назвати Революцію плодом творчості Руссо.

Невдовзі усе суспільство перейнялося цими ідеями та з маніакальною жагою почало виконувати, як їм здавалося задум Руссо. І для захисту своїх чеснот, чистоти своїх переконань та невинності своїх вчинків, народ почав приписувати зло як наслідок змов серед ворогів, які вже багато років

---

²⁶ Артамонов С. Д. Вольтер и его время / Москва, Просвещение. - 1980. - / РЕВОЛЮЦИЯ./ Режим Доступу до ресурсу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/artamonov-volter/revolyuciya.htm> (Дата звернення 17.05.21)

²⁷ Там само.

тримають народ у кайданах. «Революція абсолютно зрозуміла після Руссо, як вона незбагненна і просто її б не було без Руссо. Були б «перетворення»: але «перетворення» – не революція, і особливо не оця перша революція. Революція з її терором, з готовністю «всіх зарізати, якщо вони не по Руссо живуть», місія Робесп'єра, – все це з явним божевіллям, епілептичністю, з захопленням в груди стільки повітря, що видихнути неможливо, – є явище solo в історії. Ні на що вона не схожа. Ніщо на неї не схоже. Революція була по суті припадком: і цей «припадок» викликав Руссо»²⁸.

Кульмінаційним поєднанням усіх вищезгаданих ідей, став відомий лозунг: «Liberté, Égalité, Fraternité». Ця трьохсловна комбінація, цей тріумфірат, як найкраще передавав основні вимоги та сподівання людей.

II.2 Liberté, Égalité, Fraternité

Почнемо з найпершого та найголовнішого – Свободи. Крилата фраза Руссо з «Суспільного Договору» як найкраще передавала дух доби: «Людина народжується вільною, але усюди вона у кайданах»²⁹. У контексті життя у Франції XVIII століття під «свободою» малася свобода від гноблення з боку держави.

Як я вже казав раніше, найголовнішою проблемою для багатьох французів цього періоду була нерівномірна податкова система, в якій найбільшу кількість податків платили найменш забезпечені верстви населення. Іншим помітними знаряддями утиску старого порядку були

²⁸ Василь Васильевич Розанов. Ж. Ж. Руссо - Режим доступу до ресурсу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-fra/rozanov-russo.htm>. (Дата звернення 17.05.21)

²⁹ Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. — М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. — 198 с. (Малая серия «CIVITAS TERRENA»: Социальная теория, политика и право» в серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»). Режим доступу [https://cfs.hse.ru/data/2016/05/28/1132279704/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BE%20-%D0%9E%D0%B1%20%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5.%20%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B%20\(1998\).pdf](https://cfs.hse.ru/data/2016/05/28/1132279704/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BE%20-%D0%9E%D0%B1%20%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5.%20%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B%20(1998).pdf) (Дата звернення 17.05.21)

печатні накази, підписані королем. Завдяки указам до в'язниці можна було кинути будь-яку людину, без жодних судових розглядів, незалежно від його статусу та статків. Поєднуючись з тортурами, цей засіб ставав універсальним інструментом боротьби з усіма ворогами корони.

Наступним прикладом державного гноблення була цензура. Цензури могли піддаватися будь-які видання, які не сподобалися монарху. І згадані вище Вольтер та Руссо регулярно мусили переховуватися у інших країнах, коли їх твори показово «страчували». І навіть попри це, протягом тридцяти років, з 1751 по 1780 рік, просвітники активно працювали над створенням такої важливої праці як «Енциклопедія». Тридцять п'ять томів, тисячі статей умістилися у цій титанічній праці, яка б стала головним символом перемоги людського розуму.

Попередня цензура була скасована напередодні відкриття Генеральних штатів – 4 травня 1789 року. В цей саме час впливовий діяч революції – Оноре Мірабо почав видавати газету цього законодавчого органу. На початку революції Мірабо займався публікацією статей, виступав з яскравими промовами – його талант оратора мав виняткову силу. З розвитком революції погляди Мірабо ставали все більш консервативними він відчував хаотичний перебіг революції та радив монарху, як найкраще зберегти владу у цій ситуації. Він помер на піку своєї політичної кар'єри, був похований у Пантеоні, а після того, як стало відомо про таємні зв'язки з монархом, ім'я його було проклято, а прах викинутий.

Попри очевидне збільшення свобод та усю привабливість, яка ховалася за цим словом, подальший перебіг революції деформував це поняття. І кожен, хто приходив до влади під час революції намагався трактувати «свободу» через призму своєї власної правоти.

Таким чином революція підтвердила слова Монтеस्क'є, який казав, що «Немає слова, яке отримало б стільки різноманітних значень і справило б настільки різне враження на розуми, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість скидати того, кого вони наділили тиранічною владою; інші – право обирати того, кому вони повинні підкорятися; треті –

право носити зброю і чинити насилля; четверті бачать її в привілеї ставати під управлінням людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам»³⁰.

В ім'я свободи революціонери вважали за необхідне насильницьким шляхом скинути, знищити Старий Порядок. Ці інтенції найбільш яскраво проявилися за часів якобінського терору. Свобода друку згасла та усі хто займався ним могли впасти у немилість до нового уряду і закінчити життя на ешафоті. При цьому мислення революціонерів відрізнялося догматизмом і нетерпимістю до будь-яких інших думок. Одним словом: Ти або з нами або проти нас! Після повалення якобінського режиму було оголошено повернення свободи, яка була вкрадена Робесп'єром у народу. Був скасований декрет про революційний трибунал, а потім взагалі скасували сам революційний трибунал, знищили режим революційної диктатури, відновили свободу підприємництва.

Рівність була ще однією складовою ідейного фундаменту Французької революції. Як вже згадувалося вище, соціальна структура режиму Бурбонів була нерівномірною та несправедливою, особливо щодо політичної участі та оподаткування. Нові буржуа бажали політичної та соціальної рівності з представниками Другого Стану, а вони, своєю чергою, не бажали поступатися своїми привілеями. Разом же вони не бажали давати політичні права представникам Третього Стану, які теж бажали брати участь у політичному житті країни. Заважаючи один одному, вони так і не змогли створити гідний приклад меритократії.

Проте, сенс поняття «рівність» як і поняття «свобода» різняться залежно від осіб, які його використовують. У якобінців поняття «рівності» означало однакове ставлення до усіх ворогів Першої Республіки та бажання створити однорідне соціальне утворення, яким зручно було би керувати.

Fraternité – братерство, можливо було одне з найбільш абстрактних, ідеалістичних і недосяжних з усіх революційних ідеалів. Братерство висувало

---

³⁰ Монтеск'є Ш. – Избранные произведения М.: Госполитиздат, 1955.- с. 140 Режим доступу до ресурсу https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/monteske_sh_izbrannye_proizvedeniya/11-1-0-4906 (Дата звернення 17.05.21)

ідеї солідарності серед усіх громадян нації. І мало на меті створити неподільне братерство серед усіх французів, кожен з яких би дбав про ідеали республіки. Ці ідеали були вкрай поширені саме на ранній фазі революції, коли новий уряд проводив позитивні реформи, серед яких: Серпневі декрети та Декларація прав людини та громадянина, але у міру того, як революція розвивалася, виникали політичні розбіжності і увага до єдності та братерства швидко випаровувалася.

Варто сказати, що два терміни «свобода» і «братерство», ніколи не мали великого впливу. Можна навіть сказати, що їх не було під час Революції та Імперії, вони лише служили прикрасою під час виступів. Єдиним проявом братерства було об'єднання людей у політичні клуби, головним елементом яких була колективна порука.

Попри те, що цей республіканський девіз погано реалізовувався у час революції, він справив дуже великий вплив на формування ідеї народного суверенітету. У кінці XVIII ст., ідея богообраності монархів вже зійшла нанівець, а дійсничі концепції доби Просвітництва формували в людях, принаймні в освіченому прошарку, віру у взаємодопомогу та верховенство прогресу та людського розуму. Щобільше, навіть концепція «освіченого абсолютизму» починала ставати своєрідним анахронізмом. Єдиною дієвою гарантією щодо управління держави повинна була стати конституція, про яку оголосили представники Третього стану, які відокремилися від Генеральних штатів та пообіцяли залишатися доти, доки вона не буде створена.

Саме це прагнення до конституції – письмової основи, яка визначає структуру та повноваження уряду – було складовим компонентом Революції. Розчаровані невдачами та пустими обіцянками королів та міністрів, багато революціонерів хотіли, щоб уряд був підкріплений конституційним документом, в якому було б чітко прописані повноваження усіх сторін, зацікавлених у розбудові держави та відповідно «санкції», у разі їх порушення.

Революціонери вірили, що новий уряд встановить жорсткі обмеження влади і це означатиме кінець абсолютизму та кінець засиллю неприйнятних

для країни рішень. Яскравим прикладом для французьких революціонерів була Конституція США, розроблена в 1787 році та прийнята наступного року. Це був показовий документ, завдяки якому була створена демократична республіка з чітко сформульованими гілками влади та їх повноваженнями.

Такі ліберальні погляди сформували такий сприятливий для об'єднання громадян ранній етап революції. До розбудови держави була залучена велика кількість видатних вчених та філософів. Серед них: Хімік Антуан Лавуазьє – заклав основи сучасної хімії. Астроном Байї, у часи революції став лідером третього стану в Генеральних штатах і мером Парижа. Маркіз де Кондорсе був ще одним вченим, який став депутатом Законодавчих зборів і Конвенту. Лазар Карно – інженер, став членом Комітету громадського порятунку, до якого входив і Робесп'єр.

Він підтримував створення конституції, але про це він скаже, коли вже візьме владу у свої руки: «Всі чесні громадяни вимагали конституції та побоювалися, що їх бажання не збудеться. Нарешті, сьогодні вона проголошена і цим задоволені сподівання народу. Ми можемо представити світовий конституційний кодекс, нескінченно краще зроблений, ніж усі попередні моральні та політичні інститути; ця праця без сумніву могла б бути доведена до досконалості, але вона і тепер уже представляє необхідні основи народного щастя, має прекрасну, величну мету відродження Франції»³¹.

Попри це, багато з цих видатних людей не дожили до завершення Революції. Політика – це брудна справа, і в короткостроковій перспективі вона може всебічно знищити будь-яку співпрацю з наукою. У радикальний період багато вчених було ув'язнено або вбито. Радикальні революціонери просто не любили всіх, хто відрізнявся від натовпу. У 1794 році Лавуазьє був страчений за співробітництво зі Старим Порядком. Маркіз Кондорсе загинув у в'язниці та не встиг дописати свій головний філософський твір – «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму». В якому автор до

---

³¹ Максимилиан Робесп'єр О проекте Конституции. Речь в Обществе друзей свободы и равенства 10 июня 1793 г Режим доступа до ресурсу <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rob-03.htm> (Дата звернення 17.05.21)

останнього висловлює віру в те, що людський розум все переможе. Жан Поль Марат став політиком, підтримував терор і зустрів відповідний кінець.

Отже, ми бачимо, що попри скликання Генеральних Штатів з їх подальшою трансформацією в Національні Збори та залученням великої кількості видатних вчених, філософів та загалом освічених людей у політичне життя країни, не існувало реальної можливості швидко та без помилок, малою кров'ю, так би мовити, розв'язати усі проблеми Франції.

Головна проблема яких полягала у тому, що «політична свобода у Франції була зруйнована вже настільки давно, що люди майже повністю забули, яким чином вона проводилася в життя, і які наслідки мала. Більш того, залишилися ще її потворні уламки та інститути, здавалося б, покликані її замінити, робили політичну свободу підозрілою і створювали упередження проти неї»³². Якби Французькі монархи були ближчими до народу та скликали Генеральні Штати частіше, а головне бажали б кращого не тільки для себе, але й для своєї країни, Революція пішла би по зовсім іншому шляху.

Але історія – це річ, яка не знає слова «Якби» і нам лише залишається прийняти сумний фінал, фінал, в якому культура нової доби якнайкраще проявилася у рівності людей перед гільйотиною.

II.3 Переоцінка цінностей

Метаморфози у свідомості людей під час революції ґрунтувалися на тотальній переоцінці цінностей: ми будемо по іншому жити, відчувати, працювати, будувати соціальні зв'язки з людьми. Все буде по-іншому. В цьому і полягає основний пафос революції, мова не йде про продумані

---

³² Алексис Токвиль Старый порядок и революция /пер. с фр. Л. Н. Ефимова. СПб.: Алетейя, 2008. . с. 144
Режим доступу до ресурсу <http://pavroz.ru/files/tokvilstaryiyoriadok.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

реформи та обережні кроки до змін, на кон ставиться все або нічого. Або революція успішна або все повинно бути знищено. У плани входить не тільки створення нового суспільства, але й створення «нової» людини. Вона повинна стати володіти кардинально новою зовнішністю та новим внутрішнім світом. Щоб нічого подібного на «старого» француза не було.

Цей француз «старого» зразка був уособленням ідей класицизму, який був провідною культурною течією у Франції з середини XVII століття. І протягом усього цього часу країна була об'єднана цим духом. Духу, який йшов під знаком білої лілії – символом династії Бурбонів. Але він був скований волею короля, яка вказувала як саме повинна жити людина і що «індивід - підданий зобов'язаний беззаперечно підкорятися. Інтереси підданого цілком підпорядковані принципу блага держави»³³. Попри таку «скованість» в цей період було створено безліч витворів мистецтва, наукових та художніх праць.

Популяризація та активний розвиток наук зробило розум – головною умовою для осмислення всього суцього в світі, а вислів Декарта «*Cogito ergo sum*» найкраще передавав настрій цього періоду. Метою творчості було пізнання істини, а завданням – виховати людини за законами моралі. Корнель прославляв вірність обов'язку і високим ідеалам, Мольєр – висміював манірність, брехливість у поведінці людей. Лейтмотивом цього періоду є тема протистояння боргу перед вітчизною і емоцій, обов'язків і особистих пристрастей, державного блага і особистих почуттів.

Але тепер, коли розпочалася Революція, замість класицизму доби абсолютизму був розроблений новий культурний напрямок – класицизм громадянський. Перед нами відкривається новий громадянський етос, з зовсім новим громадянським духом. Духом, який понад все прагне розірвати будь-які зв'язки з минулим, вбачаючи у ньому головну перешкоду на шляху до створення світлого майбутнього.

---

³³ Вячеслав Петрович Волгин Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке Москва: Издательство Академии Наук СССР. 1958 - I. Основоположники буржуазной идеологии 1. предпосылки и традиции Режим доступа до ресурсу <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/volgin-mysl-vo-francii/predposylki-i-tradicii.htm> (Дата звернення 17.05.21)

Саме завдяки цьому духу, підданому вдалося еволюціонувати у громадянина. Відтепер це він оголошує себе людиною майбутнього, яка буде створювати соціальні чудеса: суспільство справедливості, суспільство свободи, рівності та братерства.

Відтепер все буде по іншому, а революція це своєрідний інструмент, який перевертає світ догори дригом. Бастилія була не тільки захоплена та зруйнована, тепер на місці де страждали ув'язненні, люди будуть веселитися та танцювати. «Кров Бастилії заволала на всю Францію. Обурення, яке до того було прихованим, вирвалося та обрало своєю ціллю місця ув'язнення та державні установи. Це був вибух суспільного обурення, подібний тому, під час якого з Риму були вигнані Тарквінії. Люди не звертали зовсім увагу на важливий успіх – втечу військ, що оточують Париж; тріумфували, захопивши одну з державних в'язниць. Те що було символом рабства, де мучили в минулому, займало увагу більше, ніж те, що загрожувало свободі, яка ще не була знайдена; це був тріумф рабів»³⁴. Набагато пізніше Ленін коротко опише головний настрій революціонерів: «Коли ми переможемо у світовому масштабі, ми, здається мені, зробимо із золота суспільні відхожі місця на вулицях декількох найбільших міст світу»³⁵.

Але «золото» не було головною перемогою, вона полягала в тому, що до моменту падіння монархії, усі люди були підданими короля, у термінології якобінців – «рабами тирана», а тепер усі стали вільними громадянами Французької республіки. Громадянин Марат, громадянин Дантон, громадянин Робесп'єр і навіть громадянин Капет. Але якщо люди були рабами, то в цих «рабів» повинні бути «господарі». Ними виявилися усі представники Другого стану. Усі вони в одну мить стали зайвими у цій новій реальності і їх просто викреслювали.

---

³⁴ Сен-Жюст Луи Антуан Серія: Литературные памятники #436 Год: 1995 Переводчик: Коллектив авторов – с. 191 Режим доступу до ресурсу: <https://www.rulit.me/series/literaturnye-pamyatniki/sen-zhyust-l-a-rechi-traktaty-download-362617.html> (Дата звернення 17.05.21)

³⁵ В.И.Ленин ПСС т.44 О значении золота стр. 225 Режим доступу до ресурсу: <http://leninvi.com/t44/p225> (Дата звернення 17.05.21)

Але перед нами відкривається один з парадоксів Революції, саме аристократи найбільше за всіх виступали за те, що короля потрібно прибрати. Вони підтримували ідеї просвітників, які боролися з божественними основами абсолютистської монархії, не визнаючи в ній сакрального походження. Вони розділяли ідеї американських інсургентів та були в захваті від Бенджаміна Франкліна, але вони аристократія не бажала бачити картини в цілому.

Вони не розуміли, що самі є такою самою складовою абсолютистського режиму як і сам король, тобто якщо скинуть короля, аристократам теж настане кінець. Разом з цим вони повністю відсторонилися від будь-якого політичного чи соціального життя.

Відпочиваючи в салонах та займаючись демагогією, вони переклали усі свої господарські обов'язки на своїх економістів. Вони зрозуміли свою помилку, але було вже занадто пізно і «бритьву революції» неможливо було зупинити. Бути справжнім громадянином у часи революції, означало бути воїном; бути воїном – значить боротися з ворогом; боротися з ворогом – значить не дискутувати з ним, не вести з ним жодних перемовин, бути готовим вести війну, тобто вбивати самому і бути готовим до того, що вб'ють тебе.

Але ця «нова людина» – громадянин республіки, була вже відомим образом, який вже зустрічався в анналах історії. Він зустрічався у римській Республіці, він зустрічався у Спарті, в Афінах, він зустрічався в Античності.

Таким чином громадянський етос водночас був проєктом майбутнього, з видозміненими традиціями минулого. Таке наслідування республіці античного зразка з одного боку надихало революціонерів, а з іншого – зводило їх з розуму. «Каміль Демулен, Дантон, Робесп'єр, Сент Жюст, Наполеон, як герої, так і партії та народні маси старої французької революції здійснювали в римському костюмі і з римськими фразами на устах завдання свого часу – звільнення від кайданів й встановлення сучасного буржуазного

суспільства»³⁶. Француз епохи революції відчував себе справжнім римським громадянином, епохи, коли у Римі встановлювалася республіка. Або римським громадянином, доби, коли останній республіканець, як Брут Касій або Катон молодший боролися з Цезарем.

Возвеличуються звитяги та чесноти полководців античності. На доповіді в Конвенті від 25 грудня 1793 року ми знаходимо такий заклик Робесп'єр до спільної боротьби проти ворогів: «Піднесімо ж наші душі до висоти республіканських чеснот і прикладів з давнини. Фемістокл мав великий талант, ніж старий генерал, який командував грецьким флотом... і Греція здобула перемогу над усіма тиранами Азії. Сципіон був цілком гідний будь-якого іншого римського генерала, але, перемігши Ганнібала і Карфаген, Сципіон хвалився тим, що служив під владою свого ворога. О, чеснота великих людей! Що означають перед тобою всі хвилювання і всі претензії дрібних душ! О, чеснота! Чи потрібна ти менше для того, щоб створити республіку, ніж для того, щоб керувати нею під час миру!»³⁷.

Його моральний кодекс відповідно теж був пов'язаний з античністю. Ми знаходимо його у працях Плутарха, у Тіта Лівія. Видозмінюючи його, Робесп'єр проголошує своє бачення якостей, які необхідні уряду нової республіки: «Якщо рушійною силою народного уряду в період миру повинна бути чеснота, то рушійною силою народного уряду в революційний період повинні бути одночасно чеснота і терор – чеснота, без якої терор згубний, терор, без якого чеснота безсила»³⁸. Патріотизм та вірність громадському обов'язку – одні з головних рис римського громадянина, відповідно і нового французького громадянина.

Таким чином, уся Французька Революції відбувається як стилізація під республіку Риму, Спарти чи Афін. Це свого роду Ренесанс, який намагається

---

³⁶ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. - 2 с. - Режим доступу до Ресурсу: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=91871> (Дата звернення 17.05.21)

³⁷ Максимилиан Робесп'єр О принципах революционного правительства. Доклад в Конвенте 25 декабря 1793 г. (5 нивоза II года республики) / Документы истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. А.В. Адо – 1990 г. - Изд-во Моск. ун-та Москва - 245 с. - Режим доступу до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

³⁸ Максимилиан Робесп'єр О принципах политической морали. Доклад в Конвенте 5 февраля 1794 г. (17 плювиоза II года республики). <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rob-35.htm#1> (Дата звернення 17.05.21)

відродити античність. Відбувається масовий маскарад, який з одного боку є стрибком у світле майбутнє, де всіх очікує щастя, а з іншого у далеке минуле.

Таким чином, французи часів революції повністю загрузли в ілюзіях, а Перша Французька республіка є нічим іншим як царством цих ілюзій. Таке марення наяву, не могло не нашкодити людям. Римська республіка давно зникла, а дійсність не відповідала ідеалізованим людським ідеям. Це буржуазне суспільство, суспільство егоїстичних індивідів, а вони сприймають себе реальними римськими республіканцями. Це обман як народу так, і самообман буржуазії.

Прославлення «Свободи, Рівності та Братерства» було ще одним самообманом. Який спирався на всю ту ж природну концепцію людини. Людям вдалося переконати самих себе, що усі біди трапляються в їх житті через ворогів. Головним цим ворогом був королівський режим та усі хто розділяв його ідеї. Король та дворяни слугували яскравою демонстрацією того, що усі вони пішли на перекір природи та підкорили її. Тепер вони стали розбещеними та повними пороків і тепер на її плечах лежить відповідальність за всі ті проблеми, з якими зустрічається пересічний француз.

Головним провідником цієї ілюзії стали якобінці. Це марення наяву зробило їх сліпими до очевидних фактів історії. «Вони виявляли дивну збоченість, яка практикувалася в Якобінському клубі, культ Брута – того самого мільйонера і лихваря Брута, який у ролі вождя римської знаті, при схваленні патриціанського сенату, заколов представника демократії»³⁹. Якобінці цього не розуміли і встановили у конвенті бюст Брута. «...рід людський шанує Катона та згинається під ярмом Цезаря; потомство шанує чесноти Брута...»⁴⁰.

Ці ілюзії формували революційне повсякдення цих людей. Викривляючи історію, вони намагалися підлаштувати об'єктивну реальність

---

³⁹ Шпенглер О. Ш. Закат Европы / Пер. с нем. под ред. А. А. Франковского. Режим доступа до ресурсу http://az.lib.ru/s/shpengler_o/text_1922_zakat_evropy.shtml (Дата звернення 17.05.21)

⁴⁰ Максимилиан Робеспьер Об отношении религиозных и моральных идей к республиканским принципам и о национальных праздниках. Речь в Конвенте 7 мая 1794 г. (18 флореаля II года республики) - стр 439 - http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

під це «царство ілюзій». А хто з нас не бажає жити у світі ілюзій? «Достаток вільних місць та вакансій спровокувало спрагу до влади, підстьобнуло честолюбство і запалило надії в умах самих бездарних людей. Дика та груба зарозумілість придушила у всіх невігласів і дурнів усвідомлення власної нікчемності. Вони уявили себе обдарованими усіма здібностями, бо закон нічого не вимагав від посадових осіб крім здібностей. Для честолюбних людей відкрилися широкі перспективи: солдати тільки й думали про те, щоб стати офіцерами, офіцери мріяли про генеральські чини, підлеглі про місця начальників, священник про єпископський сан, найлегковажніший писака сподівався сісти на лаву законодавців. Отже, завдяки зміні зовнішніх умов, стався переворот в душах»⁴¹.

Таким чином, ця нова культура повсякденності лише прикривалася ідеями природного стану, справжня ж мета полягала у частковій або повній втечі від нього або принаймні з можливістю перенесення цих ілюзій у світ реальний.

II.4. Натовп

Якщо такі видні особистості як Марат, Робесп'єр чи Тайлеран змогли швидко зайняти головні місця в революційній ієрархії та разом зі своїми приближеними могли повною мірою займатися створенням світу ілюзій, то доля простих людей була набагато складнішою. На плечі французів випав тягар свободи, який виявився занадто важким для їх політично-атрафованого організму.

Зіштовхнувшись з викликами, які раніше вирішували король та його оточення, новий громадянин республіки мусив об'єднатися з іншими

---

⁴¹ И. Тэн Происхождение современной Франции. Т. 3 : Якобинское завоевание; перевод с французского под редакцией Я. Швырова. - [Москва], 1907 (: [Тип. «Т-ва Художественной печати»]). - с 9 - Приложение к «Вестнику Иностранной литературы» за 1907. Режим доступа до ресурсу <https://lib.vsu.by/jspui/handle/123456789/17085> (Дата звернення 17.05.21)

громадянами для подолання труднощів. «З часу революції людей охопило занепокоєння з приводу їх існування в цілому, відповідальність за яке вони несуть самі, через те, що воно може бути змінено відповідно до певного плану і влаштовано найкращим чином»⁴². З цього моменту на культурній та політичній арені революції знаходить своє місце такий соціальний конструкт як натовп. На відміну від інших соціальних утворень цього періоду він «вимагав» від людини лише одного – розчинення її індивідуальності. З цього моменту життя особи, яка вирішила, або ненароком стала частиною натовпу, цілком підпорядковується ідеям колективності та спорідненості.

Натовп керується колективним розумом, несвідомі елементи повністю переважають і підпорядковуються особливій колективній логіці. Серед інших характеристик натовпу ми повинні відзначити його безмежну довірливість і завищену чуйність, його короткозорість і нездатність діяти зі здоровим глуздом. Не маючи жодного досвіду крім як справного виконання волі королівської величності, тепер він був готовий визнати що завгодно. Натовп вчинить злочин з такою ж готовністю, як і героїчний вчинок.

Але в більшості випадків людина в натовпі втрачає контроль над собою і стає дикуном. Тим самим дикуном, який жив у гармонії з природою, а отже повністю відповідав природній концепції людини. Революційні події вщент розбили ілюзорні уявлення про те, що первісна людина жила немов в Едемі й тільки зі встановленням цивілізації вона стала зіпсованою. Первісна людина була більше лютим звіром, ніж людиною. Це був дикун, керований лише його інстинктивними спонуканнями, він кидається на здобич, коли голод виганяє його з печери, і нападає на ворога в той момент, коли його охоплює ненависть. Світ цієї первісної природи був поза світом розуму, а головним був факт, що «Люди не можуть користуватися одночасно правами нецивілізованого і цивілізованого станів»⁴³.

---

⁴² Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. - М.: Изд-во «Политической литературы». 1991. - 291 с. - Режим доступа до ресурсу https://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf (Дата звернення 17.05.21)

⁴³ Бёрк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Бёрк Э. ; пер. с англ. С. Векслер под ред. А. Бабица ; предисл. и примеч. К. К. О'Брайен. — London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. — стр 132 с. — ISBN 1-870128-49-4.

В інтелектуальній сфері натовп завжди поступається індивіду. Формування такої ментальної єдності впливає головним чином з того, що в натовпі жести та дії надзвичайно заразні. «Ніякої одиничної, індивідуальної волі не існувало, була лише єдина колективна воля. Люди не наважувалися втілювати свої уявлення в волі, якщо не бачили, що ці уявлення отримали в орді (суспільстві) загальне поширення»⁴⁴. Виголошення ненависті, люті чи любові негайно схвалюються і повторюються. Скупий стає щедрим, скептик – вірянником, чесна людина – злочинцем, боягуз – героєм.

Вожді революції розуміли, що залишити натовп без нагляду рівноцінно підпаленню сухостою у суху та спекотну погоду, якщо це полум'я вчасно не локалізувати, воно здатне спалити все навкруги. Головне завдання лідера, а точніше його успіх залежить від того наскільки йому вдасться спровокувати натовп. Варто підкреслити, що лідера жодним чином не можна порівнювати з ляльковиком. Якщо він втратить свою пильність та втратить авторитет, натовп повернеться проти нього, віддавши перевагу іншому. Історія Революції на кожній сторінці показує, наскільки люди слідкують за своєрідним переходом титулу «сильної руки». Це підтверджується тим фактом, що ми спостерігаємо як народ однаково енергійно аплодує під час тріумфу жирондистів, ебертистів, дантоністів, так і під час їх послідовних падінь.

Сильніше ніж імпульси лідера можуть бути імпульси внутрішні, які проявляються у масових приступах істерії. Найбільш безпрецедентним та жорстоким за своєї суттю можна назвати психоз у Франції, який припав на кінець літа початок осені 1792 року та відомий під назвою «Великий страх». Він показав справжнє єство людей. Як я писав раніше у міру того як розгорталася Революція, французьке суспільство позбавлялося «зайвих»

Режим доступу до ресурсу: https://vtorayaliteratura.com/pdf/berk_razmyshleniya_o_revolyutsii_vo_frantsii_1992_ocr.pdf (Дата звернення 17.05.21)

⁴⁴ Зигмунд Ф. Психология масс и анализ человеческого «я», 2017. - 14 с. - ISBN. - 978-5-17-098988-1 Режим доступу до ресурсу http://loveread.ec/view_global.php?id=63684 (Дата звернення 17.05.21)

елементів. Коли почалася масова істерія, місця ув'язнення цих людей стали головними мішенями психозу.

Одним з таких місць було абатство Сен-Жермен. «Вбивства тривали чотирнадцять годин. Вночі до місця побиття приходило багато цікавих, які скаржилися, що їм нічого не видно. Вони принесли лави для дам і попросили у комітету, який безперервно засідав на першому поверсі монастиря, масляних лампів, щоб висвітлити жахливу картину. Комітет послухався; пан Бург, свічар цього кутка, доставив 84 миски, які були запалені і поставлені по одній біля кожного трупа»⁴⁵.

Як ми бачимо у натовпі, який скоїв цю бійню, так і у натовпі, який прийшов подивитися на цю «виставу» не виникло жодних сумнівів чи запитань у моральних якостях цього вчинку. «У якийсь прекрасний вечір по місту проносився слух про наближення до його стін незчисленних полчищ розбійників, які відзначають свій шлях погромами і руйнуванням і залишають за собою лише руїни від яких йде дим ... Як раптово в спекотний день на безхмарному блакитному небі раптом з'являється чорна грозова хмара, так само зростає і множитья по місту подібні чутки про близький напад, наповнюючи серця та уми мирних обивателів невимовним жахом»⁴⁶. І таке «адекватне» ставлення до подібного роду дійств було розповсюджене по всій країні.

Підсумовуючи можна сказати, що змови, вбивства, замаху представляються таким людям як якобінці звичайною ціною за революцію. Реформи, за які не заплачено ціною крові, ідеали свободи, які не заплямовані ніякої виною, здаються їм плоскими і прісними. Наслідування античним традиціям стало своєрідним виправданням найбільш жорстоких засобів досягнення революційної мети. Вони прагнули грандіозної зміни декорацій,

---

⁴⁵ Жорж Ленотр Повседневная жизнь Парижа во времена Великой революции - Перевод: Тэффи, Е. Лохвицкая 2006. 23 с. Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_pariga_vo_vremena_velikoy_revolyutsii.html#441724 (Дата звернення 17.05.21)

⁴⁶ О. Кабанес и Л. Насс. «Революционный невроз», издательство Д. Ф. Коморского, СПб., 1906 г., / ОТДЕЛ ПЕРВЫЙ ИНСТИНКТЫ ТОЛПЫ ГЛАВА I ЗАРАЗИТЕЛЬНОСТЬ СТРАХА/ Режим доступа до ресурсу <http://www.magister.msk.ru/library/philos/kabao001.htm> (Дата звернення 17.05.21)

приголомшливих сценічних ефектів; великого видовища, яке повинно збуджувати їх уяву і Революція дала багатьом все, чого жадала їх душі.

II.5. Революційна освіта та виховання

Однією з перших змін, що відбулися внаслідок революції, було усунення монополії церкви в освітній системі. Найпопулярнішим педагогічним твором був «Еміль або про Виховання» Жан-Жака Руссо. У ньому автор виклав теорію природнього виховання людини, яка враховувала дитячі схильності та потреби, а з іншого – брала до уваги необхідність готувати дитину до суспільних відносин і обов'язків⁴⁷.

Початок освітньої реформи розпочався після проголошення Декларації прав людини та громадянина. Нова система громадянської освіти, по-перше, не повинна була бути пов'язаною з церквою, по-друге, базова освіта мусила бути безплатною, принаймні для отримання базових знань. І по-третє, вона мусила формуватися на принципах свободи, єдності та світськості, а головне виховувати не просто «населення», а свідомих та активних громадян.

План з реорганізації освіти містив два головних проекти: перший – Моріса Тайлера, другий – Ніколи Кондорсе. Протягом двох років Установчі збори та створений з їх ініціативи комітет Народної освіти по черзі розглядали ці дві реформаторські концепції. Обидві ці концепції мали на меті створити поетапну систему освіти, в якій кожен з ступенів мав на меті дати людям необхідні для них знання та навички з подальшою можливістю їх покращення на наступних ступенях. Крім цього передбачалося створення розгалуженої системи ліцеїв та університетів, які мали стати найвищим зі

---

⁴⁷ Жан-Жак Руссо. Еміль, или о воспитании. Режим доступу до ресурсу <https://litlife.club/books/157478> (Дата звернення 17.05.21)

освітніх ступенів. Спільними рисами цих проектів була безоплатна початкова освіта та виховання учнів згідно з ідеями та вимогами Першої Республіки. Попри успішність та спроможність реалізації обох планів, жоден з них не був прийнятий. Врешті решт революційна влада, надихаючись цими проектами, «зліпила» з них один, і в серпні 1792 року Законодавчі збори прийняли декрет про закриття конфесійних шкіл.

Важливе завдання нової системи освіти полягало у розв'язанні головної соціальної проблеми Франції – мовної. Спільна мова є одним із найбільш фундаментальних націоналістичних інструментів, доступних країні. Однак у революційній Франції говорили на дуже багатьох мовах та діалектах. Красномовним є випадок, який описує історик Ф. Брюно: «Людовика XIV при приїзді в Аррас вітали по–Пікардійські, в Марселі йому знадобився перекладач, а письменник Расін не зміг порозумітися по–французьки зі слугами готелю в південному місті Юзес»⁴⁸. Таке мовне різномаяття стало причиною великої кількості конфліктів, адже у перші роки революції усі хто не говорив по–французьки міг розглядатися як контрреволюціонер. І якщо Франція мала стати об'єднаною під новим Революційним урядом, то, безумовно, головною запорукою цієї єдності повинна стати спільна мова.

У зв'язку з тим, що новий культурний проект Першої Республіки передбачав розрив з усім, що могло стосуватися монархічних традицій, змін зазнав і лексикон. Скасування привілеїв передбачало урівнення французів у багатьох сферах життя. Завдяки цьому, головним словами цієї доби стали «громадянин» та «громадянка», які мали на меті протиставитися цілим ритуалам манірного звертання у предреволюційні часи. Словник французя також починає поповнюватися низкою зовсім нових слів, зокрема: «revolutionner (революціонерити), lanterner (вішати на ліхтарях), septembriser, septembriseur (вереснезувати, вересневці), guillotine,

---

⁴⁸ Гак В. Г. Введение во французскую филологию, Гак В.Г., Мурадова Л.А., 2016. [Електронний ресурс] / В. Г. Гак, Л. А. Мурадова. – 2016. – С. 174. Режим доступу до ресурсу: https://studme.org/222880/literatura/yazykovaya_politika_frantsuzskih_pravitelstv#aftercont (Дата звернення 17.05.21)

guillotineur, regicide et sansculotte(гільйотина, гільйотинувати, царевбивця і санкюлот)»⁴⁹.

Не менш цікавим був освітньо-виховний проект Мішеля Лепелет'є. Відстоюючи ідеали просвітництва, він покладав великі сподівання на важливій ролі виховання у процесі формування нової людини. Цей проект передбачав створення спеціальних будинків національного виховання, які б утримувалися на кошти держави. Слідуючи за Руссо, Лепелет'є вважав, що діти в цих інтернатах діти будуть ізолюватися від небажаного впливу середовища. Одним з джерел для їх утримання повинен бути прогресивний прибутковий податок, тоді «діти бідних будуть виховуватися коштом багатих»⁵⁰. Дітей мусили залучати на різноманітні роботи для того, щоб, по-перше, вони набували корисних професійних навичок, а, по-друге, вони б заробляли гроші для сплати процесу виховання у цих «будинках». «Робота загартовує тіло, зміцнює м'язи і, найголовніше, виховує «сприятливу звичку до праці»⁵¹.

Без сумніву, цей проект як і багато інших цього періоду, був революційним і демократичним, але водночас він був черговою утопією. Лепелет'є розраховував, що організація «будинків національного виховання» здійснить «революцію, лагідну і мирну»⁵², але це б суперечило провідній ідеології цього періоду – яacobінізму. Лепелет'є не дожив до розгляду свого проекту.

Загалом доля цього та аналогічних йому проектів вкотре показує нам, що велика кількість далекоглядних та прогресивних починань у багатьох сферах життя не доводилася до кінця. Пізніше, ще один «творець» Революції – В. І. Ленін розкриє нам причину, яка полягає в тому, що Конвент для

---

⁴⁹ О. Кабанес и Л. Насс. «Революционный невроз», издательство Д. Ф. Коморского, СПб., 1906 г., / ОТДЕЛ ПЯТЫЙ ФАНАТИЗМ ЯЗЫКА ГЛАВА I УРАВНИТЕЛЬНОЕ «ТЫ» / Режим доступа до ресурсу <http://www.magister.msk.ru/library/philos/kabao001.htm> (Дата звернення 17.05.21)

⁵⁰ Документы истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. А.В. Адо – 1990 г. - Изд-во Моск. ун-та Москва – 457 с. - Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

⁵¹ Там само. 460 с.

⁵² Там само. 464 с.

проведення цих заходів «не мав належної опори, не знав навіть, на який клас треба спиратися для проведення того чи іншого заходу»⁵³.

Нова система вищої та середньої освіти, розроблена і реалізована в роки революції, забезпечувала тісні зв'язки школи з життям і з виробництвом. Нові навчальні заклади та наукові установи, крім того, стали центрами досліджень як в області фізики і математики, так і в області природознавства і техніки. Реформа освіти також вплинула на реформу мір і ваг.

Але освітню реформу не можна вважати провальною, попри довгий пошук компромісу, вона дала свої плоди. Після страти Робесп'єра 28 липня 1794 р. ситуація у країні дещо нормалізувалася, і уряд зміг приділити більше уваги освітній реформі. Восени 1794 року в Парижі виникла «Нормальна школа» – заклад для підготовки педагогів. Був налагоджений випуск нових підручників. Кінець 1794 був позначений відкриттям «Політехнічної школи» – закладу для підготовки цивільних і військових інженерів. Змін зазнали медичні факультети, усі вони були скасовані та на їх базі були засновані «Школи здоров'я».

II.6. Суспільні думки

Напередодні революції найпопулярнішими місцями зборів людей залишалися салони. Вони слугували головними культурними осередками. Тут люди могли обговорювати враження від прочитаних книг, ділитися своїми поглядами та думками на теми від науки до політики та спілкувалися на злободенні теми. З початком революції важливість розуму та талантів почала домінувати над статусом та гаманцем і салони відкрили свої двері

---

⁵³ Ленин о Великой Французской революции - III. О ЯКОБИНСКОЙ ДИКТАТУРЕ Токин И., 1932. Режим доступа до ресурсу: <https://leninism.su/books/4357-lenin-o-velikoj-frantsuzskoj-revoljutsii.html?start=3> (Дата звернення 17.05.21)

представникам усіх трьох станів. Ставши таким чином уособленням ідеї рівності та можливо братерства.

Можливо найпопулярнішим місцем збору людей різних станів був Пале Рояль – паризька резиденція двоюрідного брата короля, герцога Орлеанського. Місце навколо було заповнено безліччю розважальних закладів. Це місце було приховано від королівського нагляду і кожен тут міг висловлювати свої думки, а крамольні брошури читали усією купою. «Найбільшою популярністю серед кафе користувалося кафе де–Фоа. Воно стало місцем зібрань революційно налаштованих інтелігентів, здебільшого не кровних парижан, але з'явилися на Вавилон на Сені з провінції частково безробітних адвокатів, лікарів художників чиновників і головним чином літераторів. Саме з цього місця 13 липня 1789 р. Каміль Демулен закликав людей виступити на Бастилію»⁵⁴.

Ще одним з важливих завданням, які продовжували справно виконувати салони стало розповсюдження останніх новин. «Газети, як правило, запізнювалися, а в салонах вже з 50–х років. XVIII ст., слухали публічні виступи вождів опозиції. Для отримання широкого інформаційного потоку хазяйки боролись за відомих та освічених гостей: політиків, військових, дипломатів»⁵⁵.

Іншим впливовим середовищем були політичні клуби. До середини 1789 року, вони грали другорядну роль у розгортанні революції. Серед ранніх політичних товариств виділявся Бретонський клуб, який розпався після переїзду короля до Парижа в листопаді 1789 р. Невдовзі кілька колишніх членів клубу, включаючи Робесп'єра, заснували нову організацію у столиці. Спочатку вона складалася виключно з депутатів Національних зборів, але незабаром все більша і більша кількість людей почала приєднуватися до цього нового утворення. Свою назву клуб отримав на честь одного з залів, у якобінському жіночому монастирі на вулиці Сент–Оноре.

---

⁵⁴ Генрих Кунов Политические кофейни парижские силуэты времен великой французской революции перевод с немецкого Л.: рабочее издательство "Прибой". 1926 Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/28957/fr_politic-caffee_h-cunow_1926.pdf (Дата звернення 17.05.21)

⁵⁵ Хитрова Н.: История салонов Источник: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/articles/hitrova-istoriya-salonov.htm> (Дата звернення 17.05.21)

Засідання цього клубу стали магнітом для ораторів радикалів, які за будь-яку ціну просували республіканство, загальне виборче право, відокремлення церкви від держави та інші реформи, які були направлені на створення нового суспільного ладу. З розгортанням Революції цей клуб та пов'язані з ним осередки стали найефективнішими засобами розповсюдження «волі народу», яке були пропитано ідеями насилля та жорстокості.

Представники цього політичного утворення через свій тісний зв'язок з адміністративною системою змогли зайняти ключові посади. Таким чином, більша частина нового уряду підтримувала цю радикальну ідеологію. Завдяки своїм самопроголошеним обов'язкам підтримувати «громадську добродієність», клуби запровадили репресивну систему управління через нагляд за особами, які мають підозрілі думки, запустили процес дехристиянізації широких верств населення та організацію революційних фестивалів.

Після спроби втечі Людовика XVI, Якобінський клуб розділювався на дві частини: одна підтримувала повалення короля, інша виступала на боці монарха. По всій країні розпочалася запекла боротьба за філії клубу. Прихильники монархії майже повністю зникли після страти короля та королеви. Крім цього клубу «... були головним чином секції, народні суспільства (Societespopulaires) і братські товариства (Societesfraternelles), що виникали самостійно і часто без жодних формальностей. Це були тисячі місцевих комітетів і місцевих влад, майже незалежних, які ставали на місце королівської і допомагали поширювати в народі думки про рівність соціальної революції»⁵⁶.

Але саме якобінцям вдалося здобути тотальну перемогу та стати головним оплотом французького республіканства, символом революційної чистоти та повного розриву з принципами Старого порядку. Живим витвором ідеології якобінізму став Максиміліан Робесп'єр. Образ Робесп'єра розглядався у Франції та на всьому континенті як найвища політична сила якобінського руху.

---

⁵⁶ Кропоткин П. А.: Великая французская революция 1789-1793 Режим Доступу: <https://aitrus.info/node/941>

Найкращим зображенням крайнього радикалізму цього клубу став такий кровопролитний період в історії Революції, відомий як Великий Терор, організований під патронатом Комітету громадської безпеки. Ця діяльність мала на меті «очистити» та «об'єднати» новонароджену Республіку. Комітет передбачав багато структурних змін, які повинні були запровадити нові способи організації суспільства шляхом реквізиції майна, призову на військову службу та заперечення права власності та свободи вибору.

Якобінці вважали, що такі терористичні дії були єдиним засобом створення добродесної республіки. Як і багатьох прихильників Першої Республіки, їх охопив страх, що насувається контрреволюція, і вони рішуче вірили, що потрібно піти на все можливе, щоб врятувати Революцію від фіаско. Таким чином, терор був цілком виправданим засобом цього «порятунку», щоби більше, така відважна боротьба з усіма ворогами нового устрою вкотре підкреслювала добродесність її організаторів. Адже захист Республіки та її ідеалів є найвищим проявом добродесності.

Головна проблема полягає в тому, що у понятті добродесності, яким так хизувалися та так вихваляли якобінці, вже давно не було ані чеснот, ані пошани до справедливих законів. Врешті, «Революційна влада утворюється завдяки постійно створюваному поданню про себе саму, як "однорідної" народу і зрозумілою йому, якщо ж її позбавляють такого символічного положення, тоді вона поступається своїм місцем якої-небудь групи або одній людині, який своїми викриттями відновлює мало не загублену однорідність і загальноприйнятність»⁵⁷. Саме такою людиною став Робесп'єр, йому вдалося запропонувати альтернативу ліберальним поглядам, а разом з цим вдалося повністю занапастити та викривити ідеї свободи і тепер вони асоціювалися виключно з переслідуваннями та убивствами.

Попри свою нетривалість, терор охопив усіх французів, врешті–решт і сам Робесп'єр зазнав краху від своєї власної зброї під час Термідоріанського перевороту. Перед тим як «втїлити» у життя республіканський проект згідно

---

⁵⁷ Ф. Фюре. Постигание Французской революции. — Пер. с фр. Д.Б.Соловьева. — СПб.: Инапресс, 1998. — с.81— ISBN 5-87135-051-8. Режим доступа до ресурсу: <http://padabum.com/d.php?id=61052> (Дата звернення 17.05.21)

з ідеалами Античності, революціонери вважали, що для досягнення своєї мети їм потрібно виправити всі викривлені елементи суспільства.

І тут ми знову стикаємося з яскраво вираженим парадоксом. Абсолютно ніхто не міг би жити у цій Республіці, тому що в очах якобінців усі були зіпсовані, кожен елемент суспільства мав якусь ваду, явну чи приховану. «Закони – революційні; але ті, хто їх виконує, не революційні. Настав час проголосити істину, яка відтепер повинна володіти умами тих, хто буде керувати. Республіка буде зміцнена лише тоді, коли воля суверена підпорядкує монархічну меншість і знайде владу над ним по праву завойовника. Ви не повинні більше щадити ворогів нового порядку речей; свобода повинна перемогти за будь-яку ціну»⁵⁸.

Як ми бачимо з промови Сен-Жюста, єдиний спосіб змусити людей підкорятися, це завоювати їх. І чи не найцікавіший елемент в цій та інших промовах цього революційного – оптимізм переможця, непохитна впевненість у тому, що варто докласти ще одне зусилля, усунути зі шляху ще одну перешкоду і мета буде нарешті досягнута, свобода нарешті зміцниться, і Республіка нарешті наблизиться до здійснення своїх ідеалів, до встановлення царства чесноти.

Позбувшись будь-яких стримувачів у вигляді контролю з боку королівської влади та з контролю нової революційної влади, які ще не сформувався, французи дали волю усім своїм почуття, які у вигляді велетенського цунамі потопили усю Францію. «З моменту Французької революції саме необмеженість почуттів зробила революціонерів настільки дивно байдужими, зокрема, стосовно людей, яких вони безсоромно приносили в жертву своїм «принципам», або ходу історії, або революційній справі як такій. І хоча ця бездушність стосовно реальності була вже добре помітна в своїй поведінці Руссо, в його фантастичній безвідповідальності та ненадійності вона стала істотним політичним фактором, тільки коли Робесп'єр проявив її в революційній боротьбі фракцій. Можна сказати, що

---

⁵⁸ Сен-Жюст Луи Антуан Серія: Літературні пам'ятники #436 Переводчик: Колектив авторів, 1995 - 93 с.. - Режим доступу до ресурсу: <https://www.rulit.me/series/literaturnye-pamyatniki/sen-zhyust-l-a-rechi-traktaty-download-362617.html> (Дата звернення 17.05.21)

зло робесп'єровської чесноти полягало в тому, що вона не визнавала ніяких обмежень»⁵⁹.

Відбувся тотальний розрив, між лібералізмом, який відстоювали якобінці в 1789 р., та жорстоким деспотизмом, який вони проявляли в 1793–94 рр. Безумовно, їх підхід залишився систематичним та раціональним, але вже з зовсім іншою полярністю та іншими моральними цінностями. Врешті і сам Терор не подарував країні нової альтернативи та усі, хто так ратував за очищення суспільства від ворогів, невдовзі самі ставали ворогами цього суспільства.

У окресленні цієї ситуації мені дуже імпонує погляд Маркса, він, як учасник революції 1848 року, вважав, що «терор – це здебільшого марні жорстокості, що здійснюються для власного заспокоєння людьми, які самі відчують страх. Я переконаний, що вина за панування терору в 1793 р., падає майже виключно на переляканих, буржуа, котрі виставляли себе патріотами, дрібних міщан, які напускали в штани від страху, і на зграю пройдисвітів, які встигали робити свої справи при терорі»⁶⁰. Робесп'єр та Терор 1793–1794 рр., повністю дискредитували Революцію у свідомості Франції та за її межами, а політичні клуби, з цього моменту, почнуть довгий процес «навчання» французів усім аспектам життя культури політично-активного громадянина.

Але культурне життя не закінчувалося у клубах та салонах. Прості люди проводили свій вільний час у генделиках, кафе чи на вулиці, приєднуючись, явно чи опосередковано, до представників тих чи інших політичних переконань, а від так і до відповідних культурних патернів.

II.7. Нова Релігія

---

⁵⁹ Arendt Hannah. On Revolution. Harmondsworth: Penguin Books, 1965. P. 90 Режим доступу до ресурсу https://monoskop.org/images/b/bf/Arendt_Hannah_On_Revolution_1990.pdf (Дата звернення 17.05.21)

⁶⁰ Ф. Энгельс - К. Марксу. 4 сентября 1870 года // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. М.: Госполитиздат, 1964. Т. 33. С. 45 Режим доступу до ресурсу <https://www.marxists.org/russkij/marx/cw/t33.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

Напередодні Революції католицизм був офіційною релігією французької держави. Майже все населення, не враховуючи протестантські та єврейські меншини, повністю складалося з католиків. Бути французом фактично означало бути католиком. Церква була повноцінним феодалом, який володів величезними земляними наділами, їй належали абатства, церкви та монастирі, а також школи, лікарні та інші установи, якими вона керувала та які в черговий раз демонстрували усю міць церкви.

Церква вела реєстри народжень, шлюбів та смертей та керувала лікарняною системою. У сільській місцевості церква була не тільки центром духовного піклування про місцевих жителів, але й служила центром адміністративних справ. Церква наводила порядок у всіх аспектах сільського життя: дзвін церковних дзвонів визначав ритм щоденного циклу, лунаючи по всім містам та селам. Таким чином, християнство в останні роки старого Порядку перебувало наче в повному розквіті⁶¹.

Кінець цієї ідилії був розпочатий найдрібнішими частинами у цій системі, коли представники нижчого духовенства вирішили приєднатися до представників Третього стану. Вони, як і багато інших людей, бажали більш демократичної церкви – такої, в якій талант і праця були б важливішими, ніж випадковістю народження у багатій, благородній родині, а кошти не осідали у кишенях представників високих церковних посад.

Таке невдоволення нижчого духовенства мало драматичні результати, під час «ночі чудес» церква втратила усі свої привілеї. У листопаді цього ж року розпочався процес націоналізації церковного майна. А у лютому 1790 року усі церковні заклади, які не виконували благодійну чи просвітницьку діяльність були закриті. Була запроваджена Цивільна конституція духовенства, згідно з цим документом усі священники перетворювалися на простих службовців, які обиралися на свої посади та отримували зарплату від

---

⁶¹ Альфонс Олар ХРИСТИАНСТВО и ФРАНЦУЗСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1789 - 1802 Перевод с французского К.Шпицберга М.: Атеист. 1925 - 5 с. - Режим доступа до ресурс http://istmat.info/files/uploads/28904/fr_relig-1_a-f-aulard_1925.pdf (Дата звернення 17.05.21)

держави. Релігійна ситуація у країні ставала все напруженішою, велика кількість французів звинуватили уряд і у бажанні усунути Бога зі свого життя. Усі, хто не бажав присягати новій конституції автоматично ставав контрреволюціонером, піддавався засудженню та депортації⁶².

Для того, щоб запобігти подальшому хаосу, який охопив усю країну, революційний уряд «запропонував» французам нову альтернативну релігію. В осені 1793, був створений культ Розуму. У листопаді того ж року комуна Парижа видала декрет про заборону католицького богослужіння і закриття церков, і створення на їх місці «святилищ Розуму».

Свято проходило одночасно в багатьох церквах, з них було вилучено або приховано все, що нагадувало про християнство. Конвент також вирішив перетворити і Нотр-Дам де Парі в Храм Розуму. Такі ж святкування йшли по всій країні. Вони проходили в формі карнавалів, з примусом священників до публічно зняття свого сану. У багатьох селищах і департаментах жителі протестували проти знищення церков та експропріації майна, почалися масові заворушення.

Попри зусилля, спрямовані на знищення католицької віри у Франції, в провінціях залишався глибокий і широко поширений прошарок, який ніколи не відмовлявся від своїх заповітних вірувань. Невизначений деїзм не міг нічого протипоставити високоорганізованому християнському світу, в якому вони жили все своє життя, знаючи, чого чекати в цьому і наступному житті. Конвент офіційно засудив насильницькі заходи та заборонив Культ Розуму.

На його зміну був створений Культ Верховної Істоти. Він продовжував служити оплотом десакралізації та підтримкою нових республіканських чеснот. Робесп'єр виступив з наступною промовою на святі «Верховної істоти» 8 червня 1794: «Французи республіканці, ви повинні очистити землю, яку забруднили тирани, і ще раз звернутися до справедливості, яку вони потурали та вигнали! Свобода та доблесть разом вийшли з лона божества, вони не можуть існувати одна без одної. Великодушний народ, чи хочеш ти

---

⁶² Документи истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. А.В. Адо – 1990 г. - Изд-во Моск. ун-та Москва – 415 с. - Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

побороти усіх своїх ворогів? Застосовуй справедливість і воздай божеству єдиний, достойний її культ. Народ, віддамо себе сьогодні її опіці й вигукам чистих веселоців!»⁶³. Таким чином, культ Верховної Істоти був вінцем довгострокової стратегії, започаткованої Робесп'єром майже з самого початку диктатури. Завданням, якого було створення чітко визначених моральних якостей духовного життя простого народу шляхом внесення моральних приписів до обов'язкових юридичних декретів.

Утвердження цього культу повинно було бути святом об'єднання між Верховною істотою і Республікою чесноти. Ця комбінація відданості релігії та політичному утворенню мала прагматичні цілі. Якщо люди, за винятком представників духівництва, є егоїстами за своєю суттю, нова релігія може заповнити їхні серця чеснотами, якщо і лише тоді, коли вона гарантує винагороду за добродієсне життя. У більшості своїй ця «нагорода» полягала у можливості просто інсувати, а не бути вбитими. Отже, культ Верховної істоти мусив постати єдиним справедливим богом, тісно пов'язаним не тільки з усім французьким народом, але й з правлячею верхівкою Першої Республіки. Що черговий раз демонструє нам повернення до головної ідеї Старого Порядку- ідеї богообраності французьких монархів.

Варто сказати, що в атмосфері політичної параної дуже важко визначитися, де закінчується ентузіазм та починається лицемірство. Як і всі само проголошені пророки, Робесп'єр ототожнював себе зі своїм нещодавно знайденим божеством і дедалі більше переконувався, що він має здатність «бачити» людські серця. Тому він повністю віддався своїй месіанській місії зі встановлення не просто культу, а нової релігії. Але попри «благословення» Верховної Істоти, Робесп'єр та його культ не прожив і двох місяців після першого святкування свята. Коли Робесп'єр відправився на гільйотину, культ зник разом з ним, а відтак продемонстрував, що якщо у процес створення релігії залучені урядові чиновники, нехай і з революційними ідеалами, нічого путнього з цього не вийде. Самій же цекрві був завданий нищівний удар. За

---

⁶³ Речь на празднестве «верховного существа» 8 июня 1794 г <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/rob-50.htm#1> (Дата звернення 17.05.21)

короткий проміжок часу вона втратила все і з найпотужнішої корпорації стала нічим.

II.8. Король та Революція

Безумовно всі культурні особливості життя французів, про які я писав вище грали провідну роль у формування революційної свідомості та революційного повсякдення. Бюргер, аристократи, селянин чи король (до певного часу) продовжував залишатися людиною, яка існувала у своєму маленькому світі і через його призму сприймала події, які розгорталися навколо неї. І якщо в попередніх підрозділах ми познайомилися з новим образом життя пересічного французького громадянина та його звичаями, то тепер ми повинні поглянути на того, проти кого постала уся Франція.

Королівський двір складався з декількох тисяч аристократів, можливо попри те, що більшість не були особливо наділені мораллю або політичною кмітливістю, вони монополізували майже всі високі посади у країні: архієпископи, єпископи, абати, судді та військові. Багато з них займалися торгівлею та промисловістю, використовуючи свої посади та свій престиж. Герцог Орлеанський, двоюрідний брат короля, володів величезною власністю в Парижі та провінціях і вкладав значні кошти в комерційні підприємства в 1780–х роках.

Дворяни конкурували одне з одним і ця ворожість була не меншою, ніж до нижчих прошарків суспільства. Дворяни меча ненавиділи дворян мантиї, адже вважали, що служити королю на посаді в його армії престижніше ніж займатися паперовою роботою. При королівському дворі Франції гроші та покровительство певних осіб відкривало всі двері.

Як я вже зазначав у першому розділі, король – не був ні сильним, ні обдарованим правителем; успадкувавши систему, яка дозволяла міністрам

відстоювати власні інтереси та проводити політику на свій розсуд. Короля такий стан справ цілком влаштовував, вважаючи за краще не втягувати себе занадто глибоко в політику та займатися власним дозвіллям. Виїзди короля на полювання, в яких оленів чи кабанів заганяли собаки і підганяли їх до його величності, здавалося, були головною діяльністю короля, тоді як державні справи посідали друге місце.

У Версалі також влаштовували пікніки, катання на човнах по каналу, азартні ігри по вечорах (які дуже сильно вплинули на імідж королівської родини), королівські бали, маскаради та свята. До Версалю регулярно приїжджав цілий штат артистів, включаючи музикантів та акторів з паризьких театрів та акторів, які зазвичай виступали на вулицях столиці. Версаль як і сама Франція мала яскраво виражену амбівалентність. З одного боку він був дивом Європи, пам'ятником сили та багатства династії бурбонів, а з іншого палац погано опалювався і кімнати наповнювалися димом, стіни та килими пахли сажею. Слуги та відвідувачі часто справляли усі свої природні потреби себе на задніх сходах, уздовж затемнених коридорів або в будь-якому місці якомога далі від поглядів інших відвідувачів і сморід сечі та фекальних залишків розносився коридорами⁶⁴.

Крім цього, ще з часів Людовика XIV, Версаль слугував політичною в'язницею для багатьох дворян Франції. Король вимагав майже їх постійної присутності. Знаходячись при дворі, якомога далі від своїх провінцій, дворяни не мали жодної влади і існували виключно коштом подачок з боку короля. Врешті решт, саме через цю неефективність, багато з них зустріли сумний кінець революції.

Але ця поведінка не була чимось незвичайним для цього періоду. Показовою для нас буде реакція Людовика XVI на Революцію, яку він буде записувати у свій щоденник: «20 червня 1789 року на день «Ігри в м'яч» він записує: «Гон на оленів біля Бютар, убитий один»; 14 червня – «Нічого»; 4 серпня – «Полювання на оленя в Марлі, їздив туди і назад верхи»; 5 жовтня,

---

⁶⁴ Жорж Ленотр Повседневная жизнь Версаля при королях – 2003. – 3 с. - Режим доступу до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_versalya_pri_korolyah.html#666725 (Дата звернення 17.05.21)

коли паризька чернь оточила версальський замок, – «Стріляв у Шатійонських воріт, вбив 81 штуку, полювання перервали події, туди і назад їхав верхи». І в день кипіння революційних пристрастей навколо палацу Тюїльрі його щоденник і раніше лаконічний: «Нічого». 12 жовтня: «Нічого»⁶⁵. Безумовно, король бачив до чого може призвести відповідь народу на жорстку реакція з боку королівської на прикладі спроби Карла I придушити Революцію. Людовик XVI не бажав повторення такого сценарію у своїй країні, тому кращим вирішенням для нього стало невтручання.

Після маршу жінок на Версаль, королівський двір переїхав до Парижу, у замок Тюїльрі. Місце було не з приємних. Граф де Поліньяк писав 14 вересня 1785 року: «Я з'їхав з Тюїльрі; я гинув там від холоду; тамтешні служителі – славні люди, але не хочуть нічого робити»⁶⁶. Граф д'Анжевіл'є писав 8 січня 1776 року: «Головний роздавальник милостині тільки що попередив мене, що каплиця Тюїльрі стає небезпечною від шматків тиньку, що падають; священник, кілька днів тому служив там обідню, від страху трохи не втік з віктаря»⁶⁷. Але стан ремонту королівських палаців був не головною проблемою його величності.

У 1780–х роках вулиці Парижу були заповнені новелами, п'єсами, журналами та брошурами. Вульгарні та повні наклепу ці історії приносили не тільки великі кошти, але й підливали масло у вогонь соціальних конфліктів. Головною ціллю цієї неоголошеної «війни» виступали видатні політичні діячі, аристократи та королівська родина. Найпоширенішою мішенню для вуличних наклепів була Марія Антуанетта.

Французька королева зазнала потоку мерзенної та наклепницької політичної порнографії, більшість з якої звинувачувала її в обурливий і огидній поведінці. До 1789 року маленький струмок наклепів проти

---

⁶⁵ Жорж Ленотр Повседневная жизнь Версаля при королях – 2003. – 34 с. - Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_versalya_pri_korolyah.html#666725 (Дата звернення 17.05.21)

⁶⁶ Жорж Ленотр Повседневная жизнь Парижа во времена Великой революции - Перевод: Тэффи, Е. Лохвицкая 2006. 10 с. Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_pariga_vo_vremena_velikoy_revolyutsii.html#441724 (Дата звернення 17.05.21)

⁶⁷ Там само. 10 с.

Антуанетти перетворився на справжній потоп. Французькі наклепники розповсюджували мізогіністські ідеї, які були не менш обурливими. Королева була легкою мішенню для порнографів і сатириків. Напади на Антуанетту були не стільки протестом проти конкретної особистості, скільки проти образу монарха. Причина появи великої кількості творів характеру полягала у простій політиці уряду.

Замість впровадження чіткої комунікації Французькі монархи запроваджували жорстку цензуру. Так Людовик XIV видав едикт про обов'язковість попередньої цензури. «Він до дрібниць регламентував книжковий промисел, встановив розміри видань, визначив квартали, в яких повинна була знаходитися типографська промисловість, і навіть зажадав, щоб книготорговці та друкарі мали тільки по одному учневі, але неодмінно доброї вдачі, католика, француза, здатного до поводження з публікою, добре обізнаного в латинській мові, який вмів читати по-грецьки»⁶⁸.

Людовик XV пішов на більш радикальні заходи та видав перший цензурний кодекс. Відтепер жодна книга не могла бути надрукована без дозволу поліції та цензорів. За злочини при друці – смертна кара. Крім цього з друкарів стягувалися величезні суми за можливість займатися своєю справою. Відтак публікація будь-якої літератури, а особливо яка містила наклепи, зробилася небезпечною діяльністю. Оноре Мірабо провів майже рік за ґратами за написання сатири про одного дворянина. Через небезпеку пропасти до в'язниці велика кількість наклепів була надрукована за межами Франції, зокрема в Англії.

Але разом з цим, король йшов на поступки, безумовно він слідкував за діяльністю друкарів, але для видимості невеликої кількості свобод він «... дозволяє досить вільно обговорювати будь-якого роду загальні та абстрактні теорії з області релігії, філософії, моралі і навіть політики. Вона цілком охоче терпить випадки проти основоположних принципів, на які спирався тоді

---

⁶⁸ Н. Новомбергский ОСВОБОЖДЕНИЕ ПЕЧАТИ во Франции, Германии, Англии и России Лекции, читанные в Русской Высшей Школе общественных наук в Париже Режим Доступу: http://evartist.narod.ru/text2/30.htm#%D0%B7_03 (Дата звернення 17.05.21)

суспільство, і суперечки про самого Бога, аби не чіпали наймерзенніших з її чиновників. Вона уявляє, ніби це її не стосується»⁶⁹.

У часи ж революції, цей брудний жанр «жовтої преси» став провідним у проявах суспільної непокори і був представлений памфлетами, есе та нарисами. Усі ці праці змагалися одна з одною за право існування, кожна з них претендувала на звання «серйозної та авторитетної журналістики.» Ці публікації обіцяли показати «справжню історію» поза королівським етикетом та розповісти досі невідомі факти про життя королівської родини та придворних у Версалі. Автори цих творів посилаються на своїх інсайдерів, імена яких, авжеж ніхто не розкривав.

Насправді багато наклепників просто повторювали плітки дня прийдешнього, прикрашені художніми особливостями конкретних авторів. Такі маніпуляції з суспільною думкою мали місце через погану обізнаність народу з життям королівського двору. Монарх не перебував у Парижі, королівських чи урядових звітів було небагато, а Версаль не мав жодної преси. Ситуація була настільки критичної, що навіть перебування у Версалі не було гарантією безпеки. Усі інтриги двору, усі його секрети, слова кожного з аристократів по таємних каналах ставали «секретами Полішинеля».

Більшість наклепників не були зацікавлені у розповсюдженні революційних ідей, їх бажання були суто матеріалістичним. Багато наклепів приносили більше доходів від шантажу, ніж від продажу. До «жертви» чергового наклепу часто зверталися за грошовою оплатою – якщо він був зацікавлений у не розповсюдженні чуток, від яких важко було позбутися. Багатьом було простіше заплатити викуп, аніж боротися з плітками.

Звичайні представники санкюлотів мали проблеми з осмисленням філософії просвітників – але коли ця політична критика та філософія

---

⁶⁹ Алексис Токвиль Старый порядок и революция /пер. с фр. Л. Н. Ефимова. СПб.: Алетея, 2008. 68 с. Режим доступу до ресурсу <http://pavroz.ru/files/tokvilstariyoporjadok.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

розбавлялася простими, непристойними історіями, процес їх сприймання був прийнятним для народу.

Обсяг створення наклепів набув небувалої інтенсивності після вибуху революції в 1789 році. Свобода друку була безмежною. Часто журналісти – як ультрареволюціонери, так і прихильники монархії – відкрито закликали в своїх газетах до насильства, вбивств, погромів. Значно більше, ніж раніше, цей матеріал почав підточувати позиції короля та королеви. З початком революційних подій переважна більшість цих публікацій була націлена на королеву.

Марія Антуанетта завжди була фігурою насмішок. «Пересуди трансформуються в пісеньки, пасквілі, памфлети, порнографічні вірші. Спочатку придворні дами ховають в віялах непристойні ці віршики, потім вони зухвало вилітають з палацу, їх друкують, поширюють в народі. А коли починається революційна пропаганда, якобінцям-журналістам не довго доводиться шукати аргументи, щоб представити Марію Антуанетту як втілення розпусти, щоб показати її безсоромною злочинницею»⁷⁰. Таким чином в очах французів образ королівської родини, а особливо Марії Антуанетти – «Мадам дефіцит», був уособленням якщо не всесвітнього зла, то принаймні джерелом усіх нещасть, які спіткали цей народ і країну.

Коронація Людовика XVI породила промінь надії серед французьких громадян. Народ переситився епохою фаворитизму і чекав змін. Люди потягнулися до молодій королеві, бачачи в ній щедрі і великодушні жінку. В той час як Людовик не мав достатньої сили для того, щоб протистояти впливу дворянства та духовенства. Марія–Антуанетта оточила себе інтриганами та аферистами, які користувалися добротою і наївністю королеви, витягаючи з неї гроші та посади для сім'ї. З королівською скарбницею вона не церемонилася, черпала звідти на розваги й наряди величезні суми. Вона захопилася азартними іграми. Невдовзі, на неї були

---

⁷⁰ Стефан Цвейг. Марія Антуанетта Портрет ординарного характера Перевод с немецкого Л.М.Миримова Печатається по изданию: Цвейг С. Марія Стюарт. Марія Антуанетта. - М.: Мысль, 1992. Режим доступу до ресурсу: <http://lib.ru/INPROZ/CWEJG/antuanetta.txt> (Дата звернення 17.05.21)

ображені всі – від простих французів до придворних і найвпливовіших людей Франції.

Після невдалої спроби втечі та викриттям листування щодо іноземної інтервенції, доля королівської родини була визначена. Суд над «громадянином» Капетом почався в грудні 1792 року. Він спокійно вислухав смертний вирок. 21 січня наступного року Людовик зійшов на ешафот. Процес над Марією Антуанеттою 15 жовтня 1793 року. На наступний день, 16 жовтня о 4 годині ранку, був зачитаний та одногolosно прийнятий вирок до найвищої кари. Пополудні королева була обезголовлена. Цим вчинком Конвент назавжди «подарував» королю та королеві «вічне життя» на сторінках тисяч праць, присвячених Революції.

Підсумовуючи хочеться сказати, попри усю відстороненість від політичної влади, короля та королеву можна назвати головними революціонерами. Саме завдяки йому були скликані Генеральні Штати, саме король додав до кокарди білий колір, а головне саме він зі своєю дружиною віддали своє життя заради Революції та її ідеалів.

РОЗДІЛ ІІ РЕВОЛЮЦІЙНА ЕСТЕТИКА

ІІ.1. Семіосфера Революції

Створення нової революційної етики передбачає і зміни в естетичних смаках «нової» людини. Краса Першої республіки – краса республіканських символів. Використовується монументальна пропаганда, усі події в житті революціонерів супроводжуються відповідними символами. Створюється повноцінна знакова система революції – Семіосфера Першої Республіки. Як було зазначено раніше, революція продукує не тільки внутрішні зміни, але й прагне їх зовнішньої демонстрації. Жести, пісні, свята, загалом згодиться все, що можна перетворити на символ зародження нового суспільства, особливо, коли це «все» є породженням старого порядку або, принаймні, таким вважається.

Національними зборами приймається ряд декретів, кожен з яких направлений на своєрідну «фільтрацію» пам'ятників мистецтва Старого порядку. Перший такий декрет від 14 серпня 1790 постановляє: «Національні збори вважають, що священні принципи свободи і рівності не дозволяють зберігати далі на очах у французького народу пам'ятники, споруджені на славу гордині, забобонів і тиранії»⁷¹. З цього моменту розпочинається відчайдушна боротьба з символами Старого порядку. Новий громадянин республіки не повинен бачити нічого, що може викликати в нього тугу, або бажання повернутися до свого колишнього стану. Все, на цьому можна поставити крапку, минуле безповоротно кануло в небуття і саме туди кануть усі ті, хто буде продовжити йти проти революційних ідеалів. І головне не

---

⁷¹ Документы истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. А.В. Адо – 1990 г. - Изд-во Моск. ун-та Москва - 484 с. - Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

просто заборонити символи, їх ще потрібно показово знищити, стратити. Стратити так само, як тих, хто виступає проти Революції.

Усі люди мусять зрозуміти, що такі дії не йдуть від примхи конкретної людини, цього передусім потребує нація, яка вже і так заплатила занадто високу ціну за роки, проведені у рабстві. На місцях згарищ та руїнах храмів, будуть створені нові республіканські установи, які усім своїм масштабом та величчю будуть демонструвати досягнення усього французького народу, який зміг показати усій Європі, що він не тільки здатний на успішну боротьбу з тиранами, але й на шанобливе ставлення до своїх героїв, їх вчинків. Щобільше Республіка здатна продемонструвати всім, що вона не тільки руйнує старе, але й створює зовсім нові естетичні цінності.

III.2. Мода революції

Когда Свобода — наш девиз, —
Костюмы все приличны,
Все, — если скинем: сверху — вниз
И то будет отлично⁷²

Напередодні революції люди одягалися відповідно до свого соціального рівня. Аристократи носили яскравий та екстравагантний одяг, виділяючи себе від маси; священнослужителі носили шати відповідно до свого місця в церковній ієрархії; а представники вищого середнього класу демонстрували своє положення через якість тканини та її орнаменталізації. Торговців, ремісників та ринкових працівників можна було визначити за фартухами, а міська біднота впізнавалася за очевидним одягом—ганчірками.

---

⁷² О. Кабанес и Л. Насс. «Революционный невроз», издательство Д. Ф. Коморского, СПб., 1906 г., Раздел Четвертый экстравагантности МОДЫ <http://www.magister.msk.ru/library/philos/kabao001.htm> (Дата звернення 17.05.21)

Чорний був кольором, який носили менш заможні як економічний захід, оскільки він не тільки не виявляв бруду настільки сильно.

З початком революції аристократична мода XVIII розглядається як зло, яке потрібно було придушити, і Революція закликала засудити ті елементи одягу, які втілювали традиційне аристократичне суспільство. Дорогі шовки, тафти, оксамити та інші дорогі елементи одягу були заборонені, ідеали братерства повинно домінувати над привілеями. У липні 1792 року був виданий декрет⁷³, згідно з яким кожен громадянин Франції мусив носити кольорову кокарду – круглу емблему зі стрічок, які зображують кольори міста Париж – червоний і синій та білий – колір монархії. Попит парижан носити цей невеликий символ відразу став популярним актом підтримки революції. Триколон використовувався всіма різними віками на всіх рівнях суспільства. Триколон використовувався всіма різними віками на всіх рівнях суспільства.

Проте не всі бажали слідувати цій моді, і ті, хто висловлював підтримку старим традиціям та абсолютній владі монарха іноді носили чисто білий одяг. Однак в умовах напруженої політичної атмосфери початку 1790-х років такий «жест» нерідко міг привести до переслідування, арешту та подальшої страти «бунтаря».

З подальшим розгортанням Французької революції символічна роль одягу продовжила відігравати провідну роль. Елементи вбрання та їх колір зображували політичну схильність власника: одяг став засобом вираження своєї підтримки або засудження революційних змін.

Власне, назва головної рушійної сили революції – Санкюлоти, буквально означали «без кюлот» і в основному походили з лав паризьких крамарів, ремісників та бідних робітників. Своє вбрання – довгі штани вони зробили символом революції на противагу вишуканому вбранню аристократів. Крім цього їх костюм складався з карманьоли, трикольного жилета і червоної шапки (фрігійського ковпака)(Див. Додаток 1). Хоча колір одягу та

---

⁷³ Документы истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. А.В. Адо – 1990 г. - Изд-во Моск. ун-та Москва - 495 с. - Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

таких аксесуарів, як кокарда, відігравав важливу символічну роль у перші роки Революції, в цей час не відбулося кардинальних змін у стилі чи способів шиття одягу. Безумовно існували заборони на пошив одягу з тафти, оксамиту та шовку, тепер заборонявся, адже ці матеріали слугували одними з символів Старого порядку та аристократичних привілеїв, але більшість представників буржуазії, почала слідувати англійській моді, яка стрімко набирала популярності.

Тріумф нового стилю яскраво проглядається на багатьох портретах цього часу. Зокрема у працях Давида. Прихильність до англійського стилю ми можемо побачити на серії його картин, присвячених подружжю Серізіат. Так чоловік одягнений як англійський джентльмен: з кавовими бриджами, темним пальто, жилетом і з білою сорочкою. Чорний циліндр завершує образ «справжнього» англійця (*Див. Додаток 2*).

На іншому портреті – Емілія, вона вбрана у білу сорочку, просту сукню, з зеленим поясом на талії. Замість гігантський та помпезних перук–зачісок, типових для Старого порядку, мадам Серізіат має довге волосся, прикрите шапочкою та простим, але елегантним солом'яним капелюхом, знову прикрашеним зеленою стрічкою. Дитина біля неї носить майже такий самий наряд (*Див. Додаток 3*). Саме таке вбрання зайняло панівну позицію серед тих представників буржуазії, які підтримували зміни Революції.

Крім цього нова влада у своїх спробах створити «новий» тип людини, зайнялася чіткою регламентацією її зовнішнього вигляду. Замість Французької Королівської академії була створена аналогічна, але вже революційна установа, яка займалася питанням нової моди. Давид, як головний з його членів зібрання брав активну участь в обговореннях і вищезгадані портрети були еталонними прикладами того, як має виглядати справжній «громадянин» та «громадянка».

І якщо у повсякденній моді революціонерів антична мода не прижилася, то у революціонерок вона дуже сильно припала до душі. «В період Революції дами за допомогою шмізу висловлювали свою героїко–патетичну налаштованість. Так, в цей час скептично налаштовані сучасники в

сумніві хитали головами, коли при світлі ламп, що палають вони бачили дам, які танцювали в античних туалетах, із зачісками а ля Діана і а ля Психея, з оголеними руками великими декольте і в античних сандалях, які таким чином визнавали грецьку республіканську систему»⁷⁴.

Але така свобода в одязі не могла існувати занадто довго. З моменту переходу влади до рук якобінців, розпочався етап жорсткої регламентації стосовно вбрання, яке повинні носити громадяни та громадянки нової Франції. І якщо на ранніх етапах, свобода була головною умовою в одязі, то тепер головним критерієм стає чітке слідування революційним декретам. І попри усю серйозність, історія демонструє нам, що успішне встановлення та підтримка такої системи на національному рівні ніколи не була цілком досяжною. І більшість французів віднайшла свій революційний стиль у поверненні до аристократичного вбрання 70-х та 80 років. Це вкотре демонструє нам про втрату впевненості в уявленні про єдиність естетичної моделі французького громадянина.

III.3. Свята.

Свята займають особливе місце у формування свідомості, вони є найпростішими формами розповсюдження ідеології. Святкування значущих у минулому подій допомагає інтегрувати людей в єдину спільноту. А зміна ментальності процес довгий та тривалий і вона вимагає комплексних трансформацій.

Більшість французів жили в сільській місцевості і насолоджувались традиційними для їх місцевості святами та розвагами. Деякі заходи були світськими, а деякі релігійними. Інші святкові дні позначали особливі випадки у житті суспільства, наприклад, шлюб родичів королівської родини

---

⁷⁴ Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. 'Иллюстрированная энциклопедия моды' \\\Перевод на русский язык И.М. Ильинской и А.А. Лосевой в 1986 г. - Прага: Артия, 1987 - Французская революция и директория. Режим Доступу <http://fashion.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000000/st021.shtml> (Дата звернення 17.05.21)

або народження королівської дитини. Але усі свята дореволюційного періоду уособлювали іншу головну ідею, «... традиційний фестиваль був царством відмінностей. Це стосувалося королівських гулянь, які зі зразковою жорсткістю формулювали ієрархію чинів між учасниками цієї корпорації та відповідними органами. Це було так само справедливо для релігійних свят, в яких церемоніал став "зарозумілим і деспотичним, майже оперою", і прийняв показівість, яку багато хто визнавав скандальною»⁷⁵.

Влада Першої Республіки вирішила протиставити ідеї «розрізненості» ідею «братерства», а для цього вона потребувала нових свят та нових символічних дат. Конвенція створила більше національних свят, які прагнули увіковічити чесноти нової республіки. Якщо монархічний устрій називав місяці «вересень», «липень», «жовтень», то революціонери відмовилися від них та придумали власні назви: Вандем'єр, Термідор, Флореаль і т.п. Зміни також зазнав і обрахунок часу, тепер все повинно бути простим та розділеним на *рівні* частини: 10 годин у добі, 100 хвилин у годині.

Крім нього кожен місяць був розділений на три 10–денні періоди або декади і згідно з декретом Конвента – кожен десятий день був присвячений певному революційному святу, серед них: Свято Вищої Істоти, Свято людського роду, Свято французького народу, Свято борців за благо людства, Свято ненависті до тиранів, Свято щастя, Свято нещастя⁷⁶. Головне та єдине революційне свято, що збереглося до наших днів було 14 липня – День взяття Бастилії («Свято Федерації»).

Також були проголошені додаткові святкові дні календарного року – «Санкюлотіди». Але все ж більшість свят відбувалося у атмосфері постійного смутку, якщо не трауру. Чого лише вартє свято 10 серпня 1793 року в честь загиблих при поваленні монархії. «Суворі гімни Шеньє, моторошна і грізна музика Госсека, що насувалася зі своїм траурним флером ніч – все

---

⁷⁵ Festivals and the French Revolution. By Mona Ozouf. Translated by Alan Sheridan. Cambridge, Mass and London: Harvard University Press. 1988. 3 p. ISBN 0-674-29883-7. Режим доступу: <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2016/03/mona-ozouf-festivals-and-the-french-revolution-1976.pdf> (Дата звернення 17.05.21)

⁷⁶ Республіканський календар LE CALENDRIER RÉPUBLICAIN Режим Доступу: <https://icalendrier.fr/calendriers-saga/calendriers/republicain/> (Дата звернення 17.05.21)

сповнювало серця якимось захопленням, смертю і похмурими передчуттями»⁷⁷.

Попри усе своє різноманіття, свята володіли двома фундаментальними рисами. По–перше, усі вони поєднували радість та страх, ненависть та щастя. Граючи на цій дихотомії почуттів простого люду, Робесп'єру вдавалося як заповнити порожнечу, яка виникла після заборони релігійних свят, так і об'єднати різних людей та спробувати прищепити усім любов до Республіки.

Другий важливий аспект цих свят полягав у постійній наявності ворога. І цей «ворог», складався з усіх виключених елементів суспільства, немов із тіні, ніколи не бачений на цих святах, наповняв серця людей страхом. Усі знали про нього, усі його боялися та усі відчували необхідність об'єднуватися з одне одним для того, щоб його здолати. Безумовно існували тюрми, в яких безпосередньо знаходилися вороги революції, а з 1792 року розпочнуться війни проти іноземних інтервентів, які зажадають «позбавити» Францію її нового устрою. Але така «не явність» була незамінною для усіх фестивалів, адже почуття єдності ніколи не буває настільки різким, як коли воно направлене на подолання якоїсь загадкової, невидимої перешкоди.

Попри це, головним змістом свят цього періоду при всьому їх різноманітті було гасло: «Свобода, Рівність, Братерство», змогли дати сильний поштовх до розвитку революційного мистецтва, в якому чітко проявляється політична спрямованість, народжена як результат народних маніфестацій з нагоди видатних політичних подій.

Масові діяння зіграли безпрецедентну роль у всебічній переробці суспільства революціонерами. Навіть попри усі зміни, Календар, номенклатура та метрична система були абстрактними реаліями - безособовими, раціональними, статичними. Революціонерам потрібно було винайти динамічні ритуали, які б задовольнили тягу до значущих та емоційних спільних переживань.

---

⁷⁷ Калитина И. Н. О празднествах Великой Французской революции // От старого порядка к Революции: к 200-летию Великой Французской революции. – Л., 1988 – 168 с. Режим Доступу http://istmat.info/files/uploads/29289/1988_ancien-regime_revolution_kalitina.pdf (Дата звернення 17.05.21)

Саме тому лідери звернулися до масових гулянь. Щоб втілити нові егалітарні ідеали, вони прагнули покінчити з традиційними конфігураціями відносин виконавець / глядач. «Майже всі свята дореспубліканської доби виникали стихійно. Ініціатива їх проведення йшла знизу. Зокрема «Святкування Федерації» склалося як би само собою з простої зустрічі делегатів усіх департаментів, яких паризький муніципалітет за наполяганням простих громадян запросив до столиці в зв'язку з річницею взяття Бастилії»⁷⁸.

Таким чином фестивалі та свята революційного періоду продемонстрували як офіційна та народні лінії можуть об'днуватися у спробах створення нового утопічного соціуму. А революційні лідери взяли на себе роль організаторів фестивалів, виступаючи представниками народу, позиціонуючи себе як органічне продовження французького духу. Однак очевидно, що лідери розробляли фестивалі таким чином, щоб слідувати моделі ідеального громадянина республіки.

III.4. Театр

Протягом п'яти років революції театр слугував дзеркалом революції, в якому можна було побачити усю трагічність цих подій. Революція з перших своїх днів зробила театр могутнім засобом комунікації з суспільством. Будь-які перипетії революції відзеркалювалися на сцені й в міру того як змінювалася революція, змінювався і театр.

До 1789 року монархія визнавала діяльність Королівської Академії музики. В результаті свого елітного статусу, інші театральні заходи мали неоднозначне правове становище, що робило їх вразливими до судових нападів своїх привілейованих колег. Така ситуація зберігалася десятиліттями, але в кінці століття критики абсолютизму стали сміливішими.

---

⁷⁸ Смыслы праздника. - М.: ГИИ, 2009. - 460 с. ISBN 978-5-98287-017-9/ А.И. Мазаев Празднества Французской революции 1789–1793 годов – 20 с. - Режим Доступу http://sias.ru/upload/iblock/7fc/2009_smisli_prazdnika.pdf (Дата звернення 17.05.21)

Ліберальний початок Революції був позначений низкою театральних вистав, які поки покладали великі сподівання на підтримку зі сторони монарха, однією з найвідоміших праць цього періоду була трагедія М. Ж. Шеньє «Карл IX», в якій носієм позитивних ідеалів конституційної монархії був представник королівської династії Генріх Навараський.

З подальшим розгортанням Революційних подій, теми таких театральних вистав почали відходити у минуле. Переломним моментом у театральній діяльності був січень 1791 р., коли Національні збори прийняли декрет, який мав на меті «звільнити⁷⁹» театри. За одну ніч паризький театральний світ перетворився. Тепер кожен, хто мав необхідні фінансові можливості, міг відкрити театр без будь-якого втручання уряду, оскільки поряд із привілеями була скасована і цензура. Крім цього був ухвалений декрет, згідно з яким усі театри урівнювалися у правах. Тепер кожен активний громадянин міг створити свій власний театр та ставити у ньому свої вистави.

Революційний уряд дедалі більше схилявся до радикальних методів. Для театрів це означало дві речі: посилений контроль за їх діяльністю у вигляді таємного нагляду та посилення контролю за сюжетами опери та драми революційного характеру. Не дивно, що репертуари стали більш відвертими та політичними, коли Революція вступила в ту фазу, відому як «Великий Терор». На сценах усіх театрів з'явився новий герой – якобінець. «Він – пристрасний республіканець, вища похвалою на його адресу – визнання його «істинним республіканцем»⁸⁰.

Після повалення монархії і страти короля на сцені вже не могли йти п'єси, в яких позитивним героєм виступав монарх. У боротьбі з дотриманням таких законів театри звернулися до жанру, епізодичних творів. З початком Революційних війн з'являються вистави військового циклу, в яких

---

⁷⁹ Адо В. В. Документы истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / В. В. Адо – М, 1990. – 498. с. Режим доступу до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)

⁸⁰ Из истории якобинской диктатуры труды межвуз. науч. конференции Елена Петровна Ковальчук Отражение революционной действительности во французской драматургии 1793-94 гг. Одесса. МСМЛXII (1962). С.473-504. Режим досту до ресурсу <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-fra/kovalchuk-otrazhenie-revolucionnoj-dejstvitelnosti.htm> (Дата звернення 17.05.21)

зливаються поняття революції і батьківщини. Відповідно пропагуються ідеї, що потрібно захищати батьківщину не тільки на фронтах, але й у власному домі, борючись з монархістами. Така сама ситуація відбувається і з початком руху дехристиянізації. Театральні вистави не оминають і головних мучеників Революції, з'являються вистави з такими назвами: «Марат в підпіллі у Кордельєрів», і «День 10. серпня», і «Друг народу, або Смерть Марата»⁸¹.

Попри усю свою різноманітність, ми знову стикаємося з черговим парадоксом періоду Революції. Попри декрет про «свободу театрів», саме французьке суспільство після століть монархічного контролю, не могло в одну мить побороти контроль з боку влади. Уряд та поліція як на національному, так і на місцевому рівнях продовжували контролювати будь-які театри та «фільтрувати» вистави, які ставилися в них. Усі театри були зобов'язані раз на тиждень давати безплатні вистави.

Але попри усі ці потуги, збудити у французах бажання влаштувати власні театральні вистави, головним та провідним театром залишався театр «Комеді Франсез». Революція внесла розкол у його труп і ті, хто не приєднався до республіканців, був заарештований якобінцям та засуджений до страти. Вони були врятовані після повалення Робесп'єра.

Вожді революції всіляко заохочували цю практику, яка стала ще одним інструментом ідеологічного впливу. Костюми акторів теж слугували своєрідним протестом. Особливий перебіг вистав привносили актори, які після звільнення з в'язниць, знов виходили на сцену.

Проте, як уряд не намагався регулювати публічну сферу, ефективність цього контролю була майже нульовою. Опинившись на сцені, саме актори визначали подальший перебіг усієї вистави. В залежності від політичних настроїв театральних труп та суворості нагляду з боку держави, зміст вистав міг коливатися від возвеличення монархії до тотального засудження Старого порядку. Врешт решт, вистави, які ставилися у період між 1790 і 1795 роками, часто були банальними та розраховані на публіку, яка прагнула

---

⁸¹ Там само.

видовищ та драматизму. В той час як великі твори минулої ери: Мольєра, Вольтєра, Расїна та Корнєля, були понївеченї.

Тим не менш, тетар цього перїоду став мїсцем сильної концентрації колективного та громадського духу, а отже, тим, що можна використати для полїтичних цїлей. Розставляючи очевиднї акценти мїж очевидно «добримими» і «злимими» персонажами та черговий раз підкреслюючи роль простого народу та «скромних» полїтичних персоналїй, якї цей народ очолюють, вистави як і фестивалї на честь рїзноманїтних свят, змогли не тїльки створити видимїсть братерства, але й об'єднати людей зі спїльними почуттями.

Водночас, передаючи революційну ідеологїю через їх змїст, театральнї вистави продовжували «стимулювати» створення конкретного емоційного вїдгуку стосовно тїєї чи іншої подїї, задовольняючи потреби вїдповїдних полїтичних кїл.

III.5. Революційна музика

Для початку дослідження революційної музики, варто окреслити макрїсторичне розуміння музикування у Франції. Людовїк XIV, Король Сонце, заснував Королївську музичну академїю поряд з багатьма іншими академїями, присвяченими мистецтву та наукам. Оскїльки опера завжди була пов'язана з прославленням короля та виправданням його полїтики, музична академїя насправдї захищала інтереси корони на сценї бїльше, нїж давала музикантам можливїсть розвивати своє мистецтво. Музикантам не лише не вистачало незалежної академічної установи, але й офіційних органїзацій на зразок цехів або гїльдїй, якї б регулювали це ремесло.

У XVIII столїтті існував ряд способів заробити на життя музикантам. Церква була одним з найбагатших клїєнтів для музикантів. Інший спосїб вибитися у свїт – було знайти патрона. У багатих сїм'ях існувала особлива

посада «Капельмейстер», який виконував ролі композитора, диригента, виконавця та організатора. Їм доручали писати музичні твори та виступати для розваги сім'ї. Однак з початком Революції ці засоби підтримки були по суті викоринені, аристократи та церква втратили свій привілейований статус та перестали бути джерелами заробітку.

Ця своєрідна деелітаризації музичної сфери одразу призвела до кількох наслідків: по–перше, більша кількість людей мала доступ до музики, по–друге, це також створювало проблеми для «серйозних» музикантів. Люди не цікавились «складною» музикою, а хотіли легких розваг. Очевидно, що всі ці зміни спричинили втрату багатьох робочих місць і багато музикантів не відповідали популярним тенденціям музичного стилю та намагалися знайти гідне місце для виконання своїх музичних творів.

Культура французької революції також включала, як би ми зараз сказали, свій власний «саундтрек». І за тим як змінювалися пісні можна спостерігати як змінювалися настрої Французів під час революції. Фестиваль Федерації, перепоховання праху Вольтера у Пантеоні, Революційні війни та масові гуляння, усюди лунали пісі. Автором більшості з них був Джозеф Госсек⁸².

Музикальний супровід французів у ці часи складався з гімнів та пісень. Перші були більш формальними та урочистими та найчастіше виконувались під час фестивалів. Усі вони були популярними серед аматорів, їх співали на вулицях, в парках, кафе та на громадських площах. Спільною рисою цих творів була здатність простою мовою доносити політичну інформацію широкому загалу, часом безграмотному. Однією з перших революційних пісень стала *Ça Ira!* (Французькою мовою „це буде добре»), яка з'явилася навесні 1790 р. Лірика *Ça Ira!* була оптимістичним та поміркованим твором, який на меті мав вихваляння Національних зборів та ідеї швидкого розв'язання усіх нагальних проблем:

---

⁸² Жюльен Тьерсо Париж Песни и празднества французской Революции Перевод с французского Ксении Михайловны Жихаревой (1879 или 1876 – 1950) под редакцией Александра Семеновича Рабиновича М.: государственное музыкальное издательство. 1933- 63 с.- Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/28833/tiersot-j_chanson_fetes_revolution-francaise.pdf (Дата звернення 17.05.21)

Ах, са–ира, са–ира, са–ира!
При светочах високого Собранья
Ах, са–ира, са–ира, са–ира,
Народ врагам отпор сумеет дать,
Он будет ложь от правды отличать,
Добра устои прочно укрепляют,
Ах, са–ира, са–ира, са–ира!⁸³

Ця пісня як і сама революція, з часом змінювалась, стаючи більш радикальною та жорстокою:

А, ça ira, ça ira, ça ira!
На фонари аристократов!
А, ça ira, ça ira, ça ira!
Их перевешать всех пора.⁸⁴

Після серпневого повалення монархії, музична культура досягла свого zenіту. Найвідомішою з усіх революційних пісень, яка була написана в цей період, була і залишається «Марсельєза». Вона була написана армійським інженером Ружем де Лілем після початку війни з Австрією в 1792 році. Вона одразу здобула популярність у суспільстві завдяки своєму ритмічному звучанню. Вона одразу стала енергійним закликком до зброї та подолання усіх зовнішніх ворогів. Її виконували і при штурмі палацу Тюїльрі в серпні 1792 року, і в місцях масової мобілізації, ця пісня лунала усюди.

Значення і зміст гімнів та пісень неодноразово змінювалися з часом, відображаючи та допомагаючи формувати нові політичні та культурні настрої Революції. А весь музичний супровід цього періоду ніс певний

---

⁸³ А. Рубинштейн Песни французской революции Литературный критик. 1939. № 8-9. С.109-128 Режим доступу до ресурсу: <http://istmat.info/node/40788> (Дата звернення 17.05.21)

⁸⁴ А. Рубинштейн Песни французской революции Литературный критик. 1939. № 8-9. С.109-128 Режим доступу до ресурсу: <http://istmat.info/node/40788> (Дата звернення 17.05.21)

педагогічний потенціал. Крім цього прихильність та виконання тих чи інших музичних творів, як і у випадку з вбранням, відображала політичні схильності виконавця.

Значущість музичної культури полягає в її доступності. Хоча існувало багато інших способів висловити політичні думки чи революційні прагнення, поодиночі та колективно – промови, брошури, газети, фестивалі – лише спів був доступний кожному. Будь то революціонер чи рояліст, для того, щоб публічно висловити свою думку за допомогою пісні, не потрібні були ні видавці, ні навіть грамотність. Потрібно було лише знання мелодії та хороша пам'ять.

III.6. Живопис

Варто почати з того, що силам, які спровокували Революцію, причетні до розвитку французького мистецтва у цей період. Конфлікт між могутньою державою, яка пішла у конфронтацію з регіональним та становим бунтом, який заклав ідеали сучасної Франції, дав сильний поштовх для створення унікального французького живопису. Можливо жоден прояв мистецтва у своєму зародженні не повинен настільки сильно завдячувати державній владі, як французький. Саме в епоху абсолютної монархії, започаткованої Людовиком XIV у XVII столітті, подібні Пуссену поставили Францію на перше місце в європейському мистецтві. Версаль знайшов своє величне зображення в потужній ідеї класицизму – мальовничому стилі, який наслідували і пізніші художники. У XVIII столітті держава активно сприяла популяризації живопису через свою Академію витончених мистецтв, яка кожні два роки проводила експозицію – Паризький Салон.

Саме на цій виставці у 1784 році, вже рік як член Французької Академії мистецтв, Жак-Луї Давид представляє широкій публіці свою картину–

шедевр – «Присяга Гораціїв»(*Див. Додаток 4*) Ця картина є красномовним маркером нового повороту у мистецтві. Стилiстично вона належить до неокласицизму і повністю відповідає концепції мистецтва Вінкельмана з благородною простотою та спокійною величчю. Давид писав цю картину на сюжет з Тiта Лiвiя, про боротьбу двох мiст: Риму та Альба–Лонга. Кожне з них виставили на поєдинок трьох своїх найкращих воїнів: Троє братiв Гораціїв мусили битися з трьома братами Курiациями, драма цього конфлiкту полягала в тому, що сестри кожної зi сторiн були одруженi на кожному з братiв. Врештi, в живих залишився лише один з братiв Гораціїв, пiсля повернення додому вiн побачив свою сестру, яка оплакувала смерть свого чоловіка і вирішив заколоти її. Батько заступився за сина та змiг переконати римлян, що син поступив не тiльки правильно, але й патрiотично.

Иронiчно, що це полотно, у часи якобiнського терору набуло пропагандистських цiнностей, і стало яскравим зображенням волi до жертвовності заради батькiвщини, адже не треба забувати, що Давид створив цей шедевр на вимогу саме королiвського двору. I головна iдея цієї картини була проста, вона мусила закликати французьких пiдданих до дотримання стриманої та благородної поведiнки, а якщо поставала необхіднiсть, то продемонструвати приклад жертвовності в iм'я держави.

Иншою важливою картиною, яка була написана напередоднi революцiї називалася «Лiктори приносять Брутовi тiла його синiв» (*Див. Додаток 5*). Ця картина, мотивом якої був патрiотизм, вiрнiсть та жертвовнiсть мала бути виставлена у Салонi в першi днi Революцiї. Граючи зi свiтлом, Давид “переказує” iсторiю: Брут, засудив до смертi своїх двох синiв через їхнi зрадницькi дiї. Його патрiотизм був бiльший, нiж навіть любов до сiм'ї. Таким чином ця картина повною мiрою передає iдею громадянського етосу.

На момент написання обох картин Давид був молодим, енергiйним, успiшним, а головне дуже амбiцiйним художником. З величезним самолюбством та впевненiстю у можливостях створити шедевр. Цi картини були створеннi пiсля того, як Давiд, у пошуках натхнення, вiдправився до Риму. До цього моменту були вiдкритi Помпеї і європейцi змогли не тiльки

бачити античність через призму невеличкої кількості збережених до цього моменту скульптур або їх залишків, та збіркою текстів: Горація, Вергілія, Цицерона та інших античних філософів. Тепер перед ними був відкритий цілий світ, збережений товстим шаром вулканічного попелу.

В міру того як розгортається революція Давид черпав натхнення з подій, які відбуваються на його власних очах. Одна з таких робіт, бере за основу події 20 червня 1789 року, депутати зібралися у залі для гри в м'яч та склали присягу збиратися незалежно від місця та часу, але коли цього вимагають обставини (*Див. Додаток 6*). Своїми працями Давид зайняв перше місце серед живописців революції.

Давид хотів показати революційний порив народу. Дивлячись на цю картину, можна відчутти гуркіт натовпу. Як і колишні полотна митця картина мала логічну, навіть сувору побудову композиції. Якщо у «Присязі Гораційів» динамізм був відчутний без натовпу, то тут зібрання людей яскраво передає усю напруженість почуттів.

У перші роки Революції Давид був членом якобінського клубу, який очолював Максиміліан Робесп'єр, і він став активним, політично відданим художником, який брав участь у революційній пропаганді. Знайомство з лідером якобінців зіграло з Давидом злий жарт. «Він бачив навколо себе людей хороших і поганих і бачив їхні вчинки, суперечки і долі, бачив героїзм, мужність, нерідко зраду. Але розрізнити за ними пружини історичних закономірностей він не міг. Адже і Робесп'єру вони не могли відкритися до кінця. І тому Давид бачив революцію очима Робесп'єра, бо потребував очей, більш зірких, ніж його власні, щоб зрозуміти, що відбувається в світі»⁸⁵.

За період цього товаришування він створив такі твори, як «Джозеф Бара» (*Див. Додаток 7*) та «Ле Пеллетьє де Сен-Фарго на смертному одрі» (*Див. Додаток 8*), усі з провідним революційним мотивом, позначений темою мучеництва та героїзму революціонерів.

---

⁸⁵ Герман Михаил. Давид. Серия ЖЗЛ. Выпуск 6 (381). М. Изд-во Молодая гвардия. 1964г. - 35 с. - Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/german_mihail/david.html#690098 (Дата звернення 17.05.21)

Революційне натхнення Давида зрештою найкраще представлене «Смертю Марата» (Див. додаток 9). Бувши другом Марата, саме Давид був обраний для написання портрета Марата. Ми можемо відчуті власні почуття Давида через його картину. Марат зображений як цілком досконала і невинна людина, що йде всупереч політичній кар'єрі Марата. Попри те, що Марат мав шкіряну інфекцію, Давид зобразив його з бездоганною шкірою, зайвий раз підкреслюючи ідеальність цієї людини. І це попри те, що ця людина писала полум'яні статті із закликом розквитатися з ворогами революції, вимагав страти короля, закликав до розправи над ув'язненими роялістами та до масових страт. Сам Давид був не кращим за характером ніж Марат. Обраний до Національної конвенції в 1792 році, Давид проголосував за страту Людовика XVI та Марії Антуанетти. До 1793 року Давид, отримавши велику владу завдяки своєму становищу, фактично був своєрідним мистецьким диктатором Франції.

У 1794 році, після того, як його друга Робесп'єра відправили на гільйотину, Давида заарештували. Він був ув'язнений двічі, протягом чотирьох місяців у 1794 році та ще двох місяців наступного року. Навіть під час ув'язнення він утримував три студії в Луврі, і після амністії 1795 року він приступив до викладацької діяльності з тією самою енергією, яку віддавав революційній політиці. Через кілька років він зустрів Наполеона і у часи його правління, Давид став придворним художником.

Запорукою існування у цей важкий період була праця на революцію. І Давид справився з цим як найкраще, ставши живим уособленням не тільки революційного живопису, але культури цієї доби. Роблячи героями своїх картин не тільки персонажів античності, але й учасників революційних подій, до формування характеру яких, він мав безпосередній вплив.

III.7. Архітектура

Також кілька слів хотілося сказати про архітектуру того часу, а точніше, про концепти, які розроблялися архітекторами. На зміну стилю попередньої епохи приходить архітектура, яка підпорядковується законам геометрії. Ідея простоти та зрозумілості. У нових архітектурних проектах немає місць розкоші, прикрасам та вичерпній помпезності. Матеріал, як і людина, повинен бути представлений у своїй первозданній простоті.

Активне розростання міст у XVIII столітті посилює розвиток проектування громадських і житлових будинків. Прийдешня Революція все наполегливіше ставила перед архітекторами нові завдання по створенню нового середовища для справжніх громадян. Серед архітекторів які прагнули покращень особливе місце займав Клод Нікола Леду. Він, як і Давид, прагнув, щоб його проекти самі «говорили» за нього. Ергономічність та утилітарність – ось дві прості ідеї, якими керуються архітектори цього періоду. Напередодні революції він проектує навколо Парижу систему митних постів (*Див. Додаток 10*). Кожна з цих будівель являє собою унікальну архітектурну форму зі своїми павільйонами та колонами. Леду вдалося максимально спростити форми, але при цьому зберегти класичний стиль. Завдяки своїй неординарності та фантазії його роботи змогли випередити час. Як у випадку з великими митцями, сучасники не зрозуміли все значення і всю своєрідність цих будівель. Та у 1789 р., Національні збори постановили, що «ці реліквії монархії «des pierres ... entassees par la tyrannie» – будуть перетворені в меморіали на честь революційних перемог і збережені як «пам'ятники для публіки»⁸⁶.

Взагалі, через важке економічне становище країни: військові витрати, захист революційних завоювань і багато інших чинників не дозволили розгорнути будівництво. З початком еміграції представників знаті та духовенства, їх майно йде з під аукціонних молотків. Приміщення церков,

---

⁸⁶ Three revolutionary architects: Boullée, Ledoux, and Lequeu (Transactions of the American Philosophical Society, New Series - Volume 42, Part 3 - P 499- Режим Доступу до ресурсу: https://monoskop.org/images/3/38/Kaufmann_Emil_Three_Revolutionary_Architects_Boullée_Ledoux_and_Lequeu_u.pdf (Дата звернення 17.05.21)

монастирів та багатих обійсть починають використовувати під потреби революціонерів. Вона стають складами або в них розміщують безліч дрібних і великих підприємств. Прекрасні та витончені будівлі просто втратили свій сенс, адже вони не відповідали стандартам нового суспільства, щоби більше вони були прямим нагадуванням зіпсованості Старого Порядку та його нравів.

Попри економічну кризу, запровадження нового календаря зі своїми святами створило необхідність у оформленні нових культових місць. Вони мусли створювати піднесене обрамлення революційних свят і буднів. Разом з цим, вони наслідували базу, яку заклала Академія, але відрізнялися особливим масштабом споруд.

Одним з архітекторів, який зміг переосмислити традиційні форми, поєднавши їх з новими, був Етьєн Луї Буллі. Геометричні форми були складовою його динамічних проєктів. Завдяки грандіозності та неординарності своїх проєктів, можна з упевненістю сказати, що людина з таким талантом народилася занадто рано для своєї епохи. І якщо не знати, що він творив у XVIII ст, можна подумати, що він був одним з архітекторів диктаторських режимів XX ст. які невпинно тяжіли до возвеличення постатей вождів, проєктували споруди, які придушували маленьку людину своєю грандіозністю.

Але архітектор закладв в них зовсім інший зміст. Такі споруди як «Храм природи та розуму» (*Див. Додаток 11*), мусли нагадувати людині, що вона лише маленька частина природи. «Дивлячись вгору на купол Розуму відвідувач бачить тільки гладку, позбавлену всяких відмінних рис поверхню. Внизу їй відповідає схожий по контурах, але скелястий кратер. З рівня колонади неможливо спуститися вниз, до Природи»⁸⁷. А в тім, ці гігантські споруди були співзвучні з гімном революції, проголошували початок змін і крах колишньої свідомості.

---

⁸⁷ Сеннет Р. С31 Плоть и камень: Тело и город в западной цивилизации / Пер. с англ. — М.: Strelka Press, 2016. — 361 сс. ISBN 978-5-906264-62-6 Режим доступу до ресурсу <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/482641> (Дата звернення 17.05.21)

Підсумовуючи, можна сказати, що мистецтво стало вираженням найвищих ідей революції. Символи Французької революції набували різних форм, починаючи від одягу і закінчуючи картинами–шедеврами. У часи, коли грамотність була рідкістю серед нижчих класів, ці символи слугували способом об'єднання народу, розділеного культурою, традиціями та великими відстанями. У численних регіонах Франції мешкали тисячі людей, котрі мали слабку схильність вважати себе «французами», оскільки їх відданість не часто виходила за межі їхніх міст.

Символи Французької революції значною мірою сприяли загальній побудові французької ідентичності та допомогли сформувати націоналістичні почуття, що були в цей час. Тільки семіосфера змогла максимально наблизитися до того далекого ідеалу, до якого так прагнули революціонери. Символи на будівлях, стягах чи одязі перестали бути простими прикрасами, вони стали складовою частиною революційного фундаменту.

ВИСНОВКИ

Втомившись від Революції, від виру політичних подій, від політиків, які будуть радикально відрізнятись від своїх програм, французький народ забажав період стабільності. Він міг бути забезпечений виключно сильним та вольовим лідером, яким і став Наполеон Бонапарт. І його імперія буде вже не тією старою монархією, якою була Франція за Бурбонів.

Революція не закінчилася у 1789 році, вона повернулася в 1830, 1848 і 1870 роках. Вона розпочалася з благих надій покращити життя суспільства і невдовзі принесла у жертву усіх, хто володів мінімальними задатками та навичками, які були б необхідними для її подальшого малокровного перебігу. Вчені, філософи, літератори не були пристосовані для революційних подій. Революція не щадила, людей принципових, правдивих та чесних, тому їх місце зайняли пристосуванці, як Талейран або Фуше. Бувши царевбивцями, вони спокійно присягали на вірність Людовику XVIII, який був братом Людовика XVI, тобто король, який повернувся з еміграції, мусив тиснути руки вбивцям свого брата – Людовика XVII.

Революція катастрофічно вплинула на французьке суспільство. Відбувся тотальний розкол, майже всі французи в один момент отримали дуже гіркий урок політичного перевиховання. Була проголошена ідея, яка дала сильний культурний поштовх у часи романтиків, це ідея ліберального націоналізму. Яка потім переросла у тоталітарний націоналізм XX століття. В ній протиставлялась не нація проти нації, одна народність проти іншої народності, було протиставлення нації – особистості короля, саме з цього моменту король стає антинаціональним феноменом.

З початком Революції Франція стає скарбничкою політичного досвіду. Постійно міняються режими, міняються моделі державного управління, міняються конституції, закони. Людина яка живе з моменту Французької Революції, за період свого життя, живе при різних режимах, сьогодні це якобінці, яких очолює Робесп'єр, а завтра це Термідоріанці, післязавтра це Перший консул Бонапарт, а ще через декілька років він вже Імператор, а потім Реставрація, а після неї Липнева монархія, потім Друга Республіка,

потім Друга Імперія. Життя людини було дуже напружене, сьогодні вона дає присягу вірності одному режиму, а завтра іншому.

Французька революція кардинально змінила культуру Франції. Змін зазнали і державність, роль участі окремої людини, станів та роль інших соціальних структур у суспільному житті. Зміни у духовному житті суспільства знайшли своє відображення на всіх рівнях, починаючи з суспільства в цілому і до життєдіяльності окремого індивіда. Був вироблений новий рівень національної свідомості, в якій змінилася самооцінка та розуміння свого місця і ролі в історичному процесі.

Це було проголошенням та легітимацією нового образу життя, з відповідною семіосферою та системою цінностей. Саме в цей період відбулася відмова від культури Старого Порядку. Водночас в суспільне життя був запроваджений новий модус культури – революційний класицизм.

Утопічний проект Революції був таким же світлим, як і реальність була похмурою; він залишався заспокійливо фіксованим, тоді як непередбачувані наслідки реальності були нескінченними. Утопія була лаконічною; революційна реальність була катастрофічною. Революційні ідеали стали лише фальшивим святкуванням миру та одностайності почуттів; вони стали камуфляжем фасаду Франції цього періоду, який насправді був похмурою та жорстокою реальністю. Вважаю, що мета та завдання, поставлені у Вступі були досягнуті.

ДЖЕРЕЛА

1. Документы истории Великой французской революции. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. А.В. Адо – 1990 г. – Изд-во Моск. ун-та Москва – 473 с. – Режим доступа до ресурсу: [http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise doc 1990 v1.pdf](http://istmat.info/files/uploads/27370/revolution-francaise_doc_1990_v1.pdf) (Дата звернення 17.05.21)
2. Максимилиан Робеспьер. Речи. 1793-1794 гг. (Якобинская диктатура) [Электроний Ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/Robespierre.htm> (Дата звернення 17.05.21)

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Festivals and the French Revolution. By Mona Ozouf. Translated by Alan Sheridan. Cambridge, Mass and London: Harvard University Press. 1988. 378 pp. ISBN 0-674-29883-7. Режим доступу: <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2016/03/mona-ozouf-festivals-and-the-french-revolution-1976.pdf> (Дата звернення 17.05.21)
2. Hannah Arendt. On Revolution. Harmondsworth: Penguin Books, 1965. P. 341
Режим доступу до ресурсу https://monoskop.org/images/b/bf/Arendt_Hannah_On_Revolution_1990.pdf)
(Дата звернення 17.05.21)
3. Michelet J. History of the french revolution / Jules Michelet // The university of chicago press chicago & london. – 1967. – 498 pp. Library of Congress Catalog Card Number: 67-15315. Режим доступу до ресурсу: <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2016/03/jules-michelet-history-of-the-french-revolution.pdf>. (Дата звернення 17.05.21)
4. Three revolutionary architects: Boullée, Ledoux, and Lequeu (Transactions of the American Philosophical Society, New Series – Volume 42, Part 3 – 433–560 pp. Режим Доступу до ресурсу: https://monoskop.org/images/3/38/Kaufmann_Emil_Three_Revolutionary_Architects_Boullée_Ledoux_and_Lequeu.pdf (Дата звернення 17.05.21)
5. Н. Новомбергский Освобождение печати во Франции, Германии, Англии и России Лекции, читанные в Русской Высшей Школе общественных наук в Париже Режим Доступу: http://evartist.narod.ru/text2/30.htm#%D0%B7_03
(Дата звернення 17.05.21)
6. А.Рубинштейн Песни французской революции Литературный критик. 1939. № 8–9. С.109–128 Режим доступу до ресурсу <http://istmat.info/node/40788> (Дата звернення 17.05.21)
7. Александр Александрович Ольшевский Жан-Поль МАРАТ ДРУГ НАРОДА исторический очерк дешевая историко-революционная библиотека Москва: издательство всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев. 1938 Режим доступу до ресурсу

- http://istmat.info/files/uploads/30195/marat_a-a-olshevski_1933.pdf (Дата
звернення 17.05.21)
8. Алексис Токвиль Старый порядок и революция /пер. с фр. Л. Н. Ефимова.
СПб.: Алетейя, 2008. 248 с. Режим доступа до ресурсу
<http://pavroz.ru/files/tokvilstaryiyporiadok.pdf> (Дата звернення 17.05.21)
9. Альфонс Олар Культ разума и культ верховного существа во время
французской революции Перевод с французского Е.С.Коц и А.Н.Карасика
М.: Сеятель. 1925 Режим доступа до ресурсу
http://istmat.info/files/uploads/28905/fr_relig-2_a-f-aulard_1925.pdf (Дата
звернення 17.05.21)
10. Альфонс Олар ХРИСТИАНСТВО и ФРАНЦУЗСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ
1789 – 1802 Перевод с французского К.Шпицберга М.: Атеист. 1925
Режим доступа до ресурсу [http://istmat.info/files/uploads/28904/fr_relig-
1_a-f-aulard_1925.pdf](http://istmat.info/files/uploads/28904/fr_relig-1_a-f-aulard_1925.pdf) (Дата звернення 17.05.21)
11. Артамонов С. Д. Вольтер и его время / Москва, Просвещение. – 1980. –
Режим доступа до ресурсу: [http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/artamonov-
volter/index.htm](http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/artamonov-volter/index.htm). (Дата звернення 17.05.21)
12. Атеизм и борьба с церковью в эпоху великой французской революции под
редакцией и с предисловием Цви (Григория) Самойловича Фридлянда М.:
Огиз — Государственное антирелигиозное издательство. 1933 Режим
доступу до ресурсу <http://istmat.info/node/28908> (Дата звернення 17.05.21)
13. Берви-Флеровский Василий Васильевич Мирабо. Его жизнь и
общественная деятельность Режим доступа до ресурсу
http://az.lib.ru/b/berwiflerowskij_w_w/text_1894_mirabo.shtml (Дата
звернення 17.05.21)
14. Бёрк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых
лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в
письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному
господину в Париж / Бёрк Э. ; пер. с англ. С. Векслер под ред. А. Бабича ;
предисл. и примеч. К. К. О'Брайен. — London : Overseas Publications
Interchange Ltd, 1992. — 412 с. — ISBN 1-870128-49-4. Режим доступа до

ресурсу:

https://vtorayaliteratura.com/pdf/berk_razmyshleniya_o_revolyutsii_vo_frantsii_1992_ocr.pdf (Дата звернення 17.05.21)

15. В.И.Ленин ПСС т.44 О значении золота о значении золота стр. 225 Режим доступа до ресурсу: <http://leninvi.com/t44/p225> (Дата звернення 17.05.21)
- 16.Василий Васильевич Розанов. Ж. Ж. Руссо – Режим доступа до ресурсу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-fra/rozanov-russo.htm>. (Дата звернення 17.05.21)
- 17.Виктор Гюго. Девяносто третий год Собрание сочинений в 15 томах том одиннадцатый государственное издательство художественной литературы Москва 1956 Издание осуществляется под редакцией В. Н. Николаева, А. И. Пузикова, М. С. Трескунова Перевод с французского OCR: Николай Паутов Режим доступа до ресурсу <http://www.lib.ru/INOOLD/GUGO/93god.txt> (Дата звернення 17.05.21)
18. Вольтер. Философские повести и рассказы, мемуары и диалоги. Том 1 М. – Л. : Academia, 1931. – 535 с. – Серия «Сокровища мировой литературы» Перевод под ред. А. Н. Горлина и П. К. Губера. Орнаментация книги художника В. Конашевича : https://imwerden.de/pdf/volter_tom1_academia_1931_text.pdf. (Дата звернення 17.05.21)
- 19.Вячеслав Петрович Волгин Развитие общественной мысли во франции в хviii веке - Предпосылки и традиции - Москва: издательство академии наук СССР. 1958 Режим доступа до ресурсу <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/volgin-mysl-vo-francii/index.htm> (Дата звернення 17.05.21)
20. Гак В. Г. Введение во французскую филологию, Гак В.Г., Мурадова Л.А., 2016. / В. Г. Гак, Л. А. Мурадова. – 2016. – С. 174. Режим доступа до ресурсу:https://studme.org/222880/literatura/yazykovaya_politika_frantsuzskih_pravitelstv#aftercont (Дата звернення 17.05.21)
- 21.Генриетта А Роланд-Гольст Ван дер Схалк Жан-Жак Рссо. Его жизнь и сочинения перевод с немецкого Ад. Острогорской «НОВАЯ МОСКВА»,

- 1923 Режим доступа до ресурсу: <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/ronald-golst-russo/index.htm> (Дата звернення 17.05.21)
22. Генрих Кунов Политические кофейни парижские силуэты времен великой французской революции перевод с немецкого Л.: рабочее издательство "Прибой". 1926 Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/28957/fr_politic-caffee_h-cunow_1926.pdf (Дата звернення 17.05.21)
23. Герман Михаил. Давид. Серия ЖЗЛ. Выпуск 6 (381). М. Изд-во Молодая гвардия. 1964г. Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/german_mihail/david.html#690098 (Дата звернення 17.05.21)
24. Жан Жорес Социалистическая история французской революции том I Учредительное Собрание (1789–1791) книга первая Перевод тома I, книги первой выполнен: А.О.Зелениной, Д.Л.Каравкиной и Е.В.Рубининым Редактор Н.В.Рудницкая М.: Прогресс. 1976. – 516 с. Режим доступа до ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/27976/jaures_histoire_socialiste_revolution_francaise_v1.pdf (Дата звернення 17.05.21)
25. Жозеф де Местр Рассуждения о Франции. М., 1997 / Российская политическая энциклопедия. – 1997. – Режим доступа до ресурсу: https://royallib.com/book/de_mestr_gozef/rassugdeniya_o_frantsii.html. (Дата звернення 17.05.21)
26. Жорж Ленотр Повседневная жизнь Версаля при королях – 2003. – 34 с. - Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_versalya_pri_korolyah.html#666725 (Дата звернення 17.05.21)
27. Жорж Ленотр Повседневная жизнь Парижа во времена Великой революции – Перевод: Тэффи, Е. Лохвицкая 2006. – 58 с.– Режим доступа до ресурсу https://royallib.com/read/lenotr_gorg/povsednevnyaya_gizn_pariga_vo_vremena_velikoy_revolyuetsii.html#441724 (Дата звернення 17.05.21)

28. Жюльен Тьерсо Париж Песни и Празднества Французской Революции
Перевод с французского Ксении Михайловны Жихаревой (1879 или 1876
– 1950) под редакцией Александра Семеновича Рабиновича М.:
государственное музыкальное издательство. 1933– 63 с.– Режим доступу
до ресурсу: [http://istmat.info/files/uploads/28833/tiersot-
j_chanson_fetes_revolution-francaise.pdf](http://istmat.info/files/uploads/28833/tiersot-j_chanson_fetes_revolution-francaise.pdf) (Дата звернення 17.05.21)
29. Зигмунд Ф. Психология масс и анализ человеческого «я», 2017. – 256 с. –
ISBN. – 978-5-17-098988-1 Режим доступу до ресурсу
http://loveread.ec/view_global.php?id=63684 (Дата звернення 17.05.21)
30. И. Тэн Происхождение современной Франции. Т. 1 : «Старый порядок»;
перевод с французского под редакцией Я. Швырова. – [Москва], 1907 (:
[Тип. «Т-ва Художественной печати»]). – 228 с. – Приложение к
«Вестнику Иностранной литературы» за 1907. Режим доступу до ресурсу
<https://lib.vsu.by/jspui/handle/123456789/17085> (Дата звернення 17.05.21)
31. Из истории якобинской диктатуры труды межвуз. науч. конференции
Елена Петровна Ковальчук Отражение революционной действительности
во французской драматургии 1793–94 гг. Одесса. МСМЛXII (1962). С.473–
504. Режим досту до ресурсу [http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-
fra/kovalchuk-otrazhenie-revolucionnoj-dejstvitelnosti.htm](http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/articles-fra/kovalchuk-otrazhenie-revolucionnoj-dejstvitelnosti.htm) (Дата звернення
17.05.21)
32. История Франции. (отв. ред. А.З. Манфред). В трех томах. Том 2. М.,
1973. Режим доступу до ресурсу <http://www.rummuseum.info/node/5959>
(Дата звернення 17.05.21)
33. Калитина И. Н. О празднествах Великой Французской революции // От
старого порядка к Революции: к 200-летию Великой Французской
революции. – Л., 1988 – 163 – 175 сс. Режим Доступу
[http://istmat.info/files/uploads/29289/1988ancien-
regime_revolution_kalitina.pdf](http://istmat.info/files/uploads/29289/1988ancien-regime_revolution_kalitina.pdf)
34. Калмыкова В. О попытках «завершить» Французскую революцию //
Опубликовано в журнале Новый Мир, номер 4, 1999 – Режим доступу до

- ресурсу: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1999/4/o-popytkah-zavershit-francuzskuyu-revoljuciyu.html (Дата звернення 17.05.21)
35. Карлейль Т. История Французской революции Пер. с англ. Ю. В. Дубровина и Е. А. Мельниковой (ч. I). — М.: Мысль, 1991. — 575 [1] с, [48] л. ил. — ISBN 5-244-004204 Режим доступа до ресурсу: https://royallib.com/book/tomas_karleyl/frantsuzskaya_revoljutsiya_konstitutsiya.html. (Дата звернення 17.05.21)
36. Кибалова Л., Гербенова О., Ламарова М. 'Иллюстрированная энциклопедия моды' \\Перевод на русский язык И.М. Ильинской и А.А. Лосевой в 1986 г. — Прага: Артия, 1987 — с.608 Режим Доступу: <http://fashion.artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000000/st021.shtml>
37. Кондорсэ Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Ж. А. Кондорсэ // Перевод И.А. Шапиро М.: Государственное социально-экономическое издательство (СОЦЭКГИЗ), — 266 с.. — 1936. — Режим доступа до ресурсу: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/kondorseh_eh_skiz_istoricheskoy_kartiny_progressa_chelovecheskogo_razuma/11-1-0-4162
38. Кропоткин П. А.: Великая французская революция 1789–1793 Режим Доступу: <https://aitrus.info/node/941>
39. Ленин о Великой Французской революции - III. О якобинской диктатуре Токин И., 1932. Режим доступа до ресурсу: <https://leninism.su/books/4357-lenin-o-velikoj-frantsuzskoj-revoljutsii.html?start=3> (Дата звернення 17.05.21)
40. М.А. Алданов. Девятое Термидора/ Собрание сочинений в шести томах. Том 1. Москва, Издательство "Пресса", 1993. Режим доступа до ресурсу http://az.lib.ru/a/aldanow_m_a/text_0010.shtml (Дата звернення 17.05.21)
41. Максимилиан Робеспьер. Речи. 1793–1794 гг. (Якобинская диктатура). Режим доступа до ресурсу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/Robespierre.htm> (Дата звернення 17.05.21)

42. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 27 с. – Режим доступа до Ресурсу: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=91871>
43. Монтескье Ш. – Избранные произведения М.: Госполитиздат, 1955.– 803 с. Режим доступа до ресурсу https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_prosveshhenie/monteske_sh_izbrannye_proizvedeniya/11-1-0-4906 (Дата звернення 17.05.21)
44. Никола Анн–Эдн РЕТИФ ДЕ ЛА БРЕТОН НОЧИ РЕВОЛЮЦИИ Перевод с французского Анастасии Николаевны Чеботаревской М.–Л.: Молодая гвардия. 1924 Режим доступа до ресурсу http://istmat.info/files/uploads/35935/restif_nuits-de-la-revolution_1924.pdf (Дата звернення 17.05.21)
45. О. Кабанес и Л. Насс. «Революционный невроз», издательство Д. Ф. Коморского, СПб., 1906 г., Режим доступа до ресурсу <http://www.magister.msk.ru/library/philos/kabao001.htm> (Дата звернення 17.05.21)
46. Проект посвящений Étienne–Louis Boullée Режим Доступу <http://expositions.bnf.fr/boullée/index.htm> (Дата звернення 17.05.21)
47. Республіканський календар LE CALENDRIER RÉPUBLICAIN [Електроний Ресурс] Режим Доступу: <https://icalendrier.fr/calendriers-saga/calendriers/republicain/> (Дата звернення 17.05.21)
48. Роберт Андреевич Пельше ПРАВА И ИСКУССТВО ФРАНЦУЗСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ Л.: Academia. 1930 Режим доступа до ресурсу http://istmat.info/files/uploads/28835/pelche_mores_arts_revolution-francaise.pdf (Дата звернення 17.05.21)
49. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с фр. — М.: «КАНОН–пресс», «Кучково поле», 1998. — 416 с. (Малая серия «CIVITAS TERRENA: Социальная теория, политика и право» в серии «Публикации Центра Фундаментальной Социологии»). <https://cfs.hse.ru/data/2016/05/28/1132279704/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BE%20->

- %20%D0%9E%D0%B1%20%D0%9E%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5.%20%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B%20(1998).pdf (Дата звернення 17.05.21)
50. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения: В 2-х томах. Том 1. Автор: Жан-Жак Руссо (Jean-Jacques Rousseau). Под редакцией Г.Н. Джибладзе. Составитель: Александр Наумович Джуринский. Художник Е.В. Поляков. (Москва: Издательство «Педагогика», 1981. - Академия педагогических наук СССР. Серия «Педагогическая библиотека») https://lib.uni-dubna.ru/search/files/phil_russo/1.pdf
51. Сен-Жюст Луи Антуан Серия: Литературные памятники #436 Год: 1995 Переводчик: Коллектив авторов, – 461 с.. Режим доступа до ресурсу: <https://www.rulit.me/series/literaturnye-pamyatniki/sen-zhyust-1-a-rechi-traktaty-download-362617.html> (Дата звернення 17.05.21)
52. Сеннет Р. Плоть и камень: Тело и город в западной цивилизации / Пер. с англ. — М.: Strelka Press, 2016. — 346-388 сс. ISBN 978-5-906264-62-6 Режим доступа до ресурсу <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/482641> (Дата звернення 17.05.21)
53. Смыслы праздника. – М.: ГИИ, 2009. – 460 с. ISBN 978-5-98287-017-9/ А.И. Мазаев Празднества Французской революции 1789–1793 годов 17–38 с., Режим доступа до ресурсу http://sias.ru/upload/iblock/7fc/2009_smisli_prazdnika.pdf (Дата звернення 17.05.21)
54. Стефан Цвейг. Мария Антуанетта Портрет ординарного характера Перевод с немецкого Л.М.Миримова Печатается по изданию: Цвейг С. Мария Стюарт. Мария Антуанетта. - М.: Мысль, 1992. Режим доступа до ресурсу: <http://lib.ru/INPROZ/CWEJG/antuanetta.txt> (Дата звернення 17.05.21)
55. Ткачев П. Н. Сочинения. В 2-х т. Т. 2. М., "Мысль", 1976. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. Наследие). Режим доступа до ресурсу

- http://az.lib.ru/t/tkachew_p_n/text_1876_fr_obschestvo.shtml (Дата звернення 17.05.21)
- 56.Ф. Козлов К вопросу о якобинской диктатуре Историк–марксист. 1939. № 3. С.46–71 Режим доступа до ресурсу http://istmat.info/files/uploads/31701/fr_jacobins_kozlov_hm_1939.pdf (Дата звернення 17.05.21)
- 57.Ф. Фюре. Постижение Французской революции. — Пер. с фр. Д.Б.Соловьева. — СПб.: Инапресс, 1998. — 219 с. — ISBN 5–87135–051–8. Режим доступа до ресурсу: <http://padabum.com/d.php?id=61052> (Дата звернення 17.05.21)
58. Ф. Энгельс – К. Марксу. 4 сентября 1870 года // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2–е изд. М.: Госполитиздат, 1964. Т. 33. С. 45 – 50 Режим доступа до ресурсу <https://www.marxists.org/russkij/marx/cw/t33.pdf> (Дата звернення 17.05.21)
59. Французское Просвещение и Революция Ответственный редактор доктор философских наук Михаил Антонович Киссель Редакционная коллегия: Р.А.Бургете, Тамара Борисовна Длугач, Эрих Юрьевич Соловьев М.: Наука. 1989 – 272 с. Режим доступа до Ресурсу: http://istmat.info/files/uploads/30988/lumiere-et-revolution_1989.pdf (Дата звернення 17.05.21)
60. Хитрова Н.: История салонов Режим доступа до ресурсу: <http://17v-euro-lit.niv.ru/17v-euro-lit/articles/hitrova-istoriya-salnov.htm> (Дата звернення 17.05.21)
61. Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы» / Дойчер И. Незавершенная революция; Хобсбаум Э. Эхо «Марсельезы». – М., «Интер–Версо», 1991. – 272 с Режим доступа до Ресурсу: https://scepsis.net/library/id_2200.html (Дата звернення 17.05.21)
- 62.Шодерло де Лакло. Опасные связи. – Перевод книги с фр. : Н. Я. Рыкова М.:Азбука–классика. – 2007. – Режим доступа до ресурсу: http://loveread.ec/view_global.php?id=5383 (Дата звернення 17.05.21)

63. Шпенглер О. Ш. Закат Европы / Пер. с нем. под ред. А. А. Франковского.
Режим доступа до ресурсу
http://az.lib.ru/s/shpengler_o/text_1922_zakat_evropy.shtml (Дата звернення 17.05.21)
64. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Изд-во «Политической литературы». 1991. – 291– 315 с., Режим доступа до ресурсу
https://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf (Дата звернення 17.05.21)

Додатки

1. Луї–Леопольд Буальї – «Санкюлот», 1792 [Електроний Ресурс] Режим Доступу: <https://gallerix.ru/storeroom/739150285/N/1435601429/> (Дата звернення 17.05.21)

2. Жак Луї Давид – «Портрет мадам Емілії Серизіа з сином» 1795 [Електроний Ресурс] Режим Доступу: <https://useum.org/artwork/Emilie->

3. Жак Луї Давид – «Портрет П'єра Серізіата» 1795 [Електроний Ресурс] Режим Доступу: <https://useum.org/artwork/Portrait-of-Pierre-Seriziat-Jacques-Louis-David-1795> (Дата звернення 17.05.21)

4. Жак Луї Давид – «Присяга Гораціїв» 1784 [Електроний Ресурс] Режим Доступу: <https://useum.org/artwork/Oath-of-the-Horatii-Jacques-Louis-David-1784> (Дата звернення 17.05.21)

5. Жак-Луї Давид – «Ліктори приносять Бруту тіла його синів» 1789
[Електроний Ресурс] Режим Доступу
<https://gallerix.ru/storeroom/2120799558/N/851757300/> (Дата звернення
17.05.21)

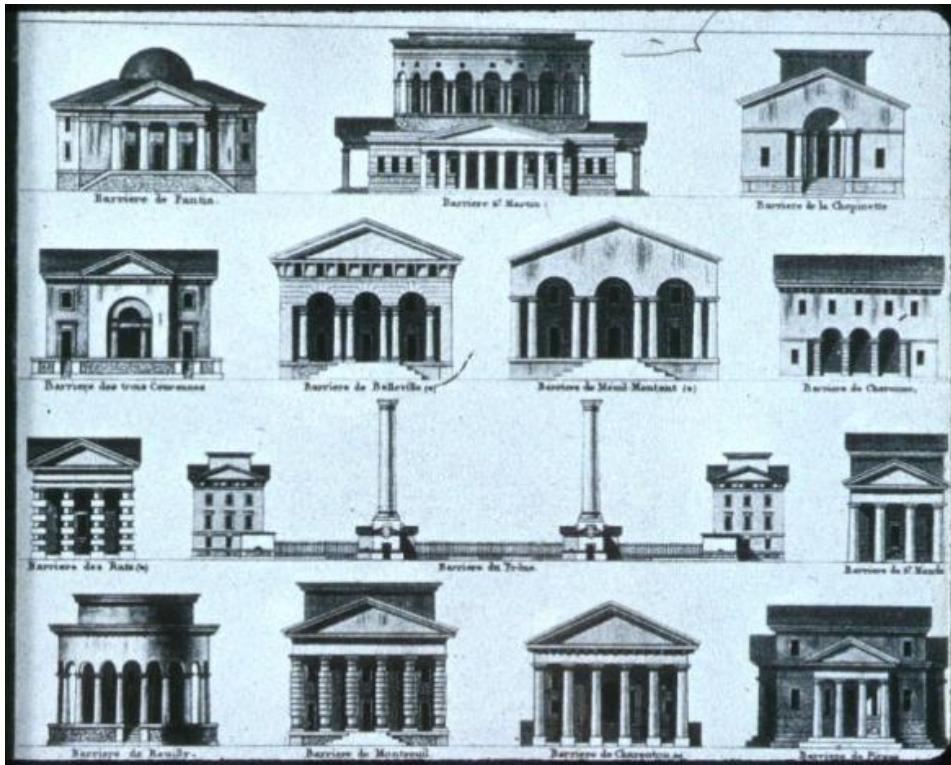
6. Жак Луї Давид – «Клятва в залі для гри в м'яч 29 червня 1789 року»
1791 [Електроний Ресурс] Режим Доступу:
<https://useum.org/artwork/Serment-du-Jeu-de-paume-le-20-juin-1789-Jacques-Louis-David-1791> (Дата звернення 17.05.21)

8. «Ле Пеллетье де Сен-Фарго на смертному одрі» Гравюра П'єра-Олександра Тардьє за малюнком Анатолія Десвоже, виконаного за картиною Давида і зберігається в музеї Діжона. 1793 р. [Електроний Ресурс] Режим Доступу <https://utpictura18.univ-amu.fr/notice/14698-pelletier-saint-fargeau-lit-mort-tardieu-dapres-david> (Дата звернення 17.05.21)

9. Жак-Луї Давид – «Смерть Марата» 1793 [Електроний Ресурс] Режим Доступу: <https://useum.org/artwork/The-Death-of-Marat-Jacques-Louis-David-1793> (Дата звернення 17.05.21)

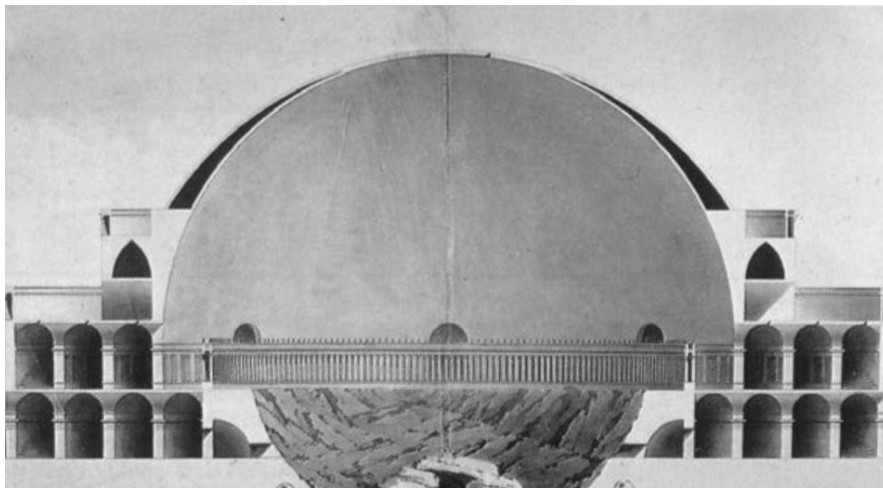

10. Клод–Никола Леду FIG. 120. Tollhouses of Paris [Электроний Ресурс]

Режим

Доступу:

https://monoskop.org/images/3/38/Kaufmann_Emil_Three_Revolutionary_Architects_Boullée_Ledoux_and_Lequeu.pdf (Дата звернення 17.05.21)

11. Этьен–Луи Булле. Храм Природы и Разума, ок. 1793 стр 361

[Электроний Ресурс] Режим Доступу: <http://maxima-library.org/knigi/knigi/b/482641> (Дата звернення 17.05.21)